ՄԱՄՈՒԼ

ՀԱՆԴԷՍ ԱՄՍԵԱՅ

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

1875

ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ

ԶՄԻՒՌԻՆ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՏԷՏԷԱՆ

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ

ՄԱՄՈՒԼ

Ե. ՏԱՐԻ 1875 ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ

ՄԻՋՆԱԴԱՐԵԱՆ ԱՏԵԱՆ ՄԸ

Դ.

Ճեղաբերլեան Մ. Ա. — (Աչքին շառաւիղը դէպ 'ի Մատթէոս սրբազան ու տէր Յովհաննէս ուղղելով) Ասեն մը ալ մեր վրայօք այս կերպ խօսքեր պարտեցան . . . մէկ ուրիշի մը վրայ. (դէպ 'ի Ղարապետ ամիրայ) ես եպիսկոպոս, առաջնորդ դիտեմ ու կը յուսընեմ քեզի, Ամիրայ, որ դուն ալ լսածներուս պատմութիւնը լսես նէ հասկընաս թ'նչ մարդ է պաշտածդ։ Ես Պրուսա աքսոր դնայի նէ աղէկ տեղեկացայ իր ամէն ըրածներուն (ասկէ ետև բոլոր Մկրտիչ ամիրային խօսածներու մէջ հինգ հոգի աքսոր. ասոնցմէ զատ բան չէր լսուեր, ամէն անգամուն որ խօսեցաւ, վէճն արդէն կռուի դարձեր էր, անանկ որ համոզում չէր կրնար մտնելու երկու կողմ

աշ գիտցածնուն վրայ յամառեալ էին. մէջտեղ ոչ վարդապետ կար, ոչ դատախազ. ոչ արդարութիւն և ոչ քննութիւն. ժողովականները վարդապետը պաշտպանելու ամէն ոգովզինած ուրիշ բանի ականջ դնելու առեն չունէին, բայց եթէ խօսքերնին քալեցընելու. ասանկով դահլիճը աղաղակով լեցուեր էր ու մարդ բան չէր հասկընար. Կարապետ ամիրայն ալ տեսնելով իրենց կամակորութիւնը, որ սխալնին և վարդապետի յանցանքները յայտնի տեսնելով աչք կը խփէին, կ'ըսէր — ընդունեցէք դուք, ես չեմ ընդունիր. — նոքա կ'ըսէին — մենք կ'ընդունինք, դու մի ընդունիր. — Աշնան ըստ — Աղգ քու . . . . էդ կախուած է. — ու Խորասանճեանն — աղգը միայն քենէ կախուած չէ. — դարձեալ կ'ըսէին — եթէ բոլոր աղգը մերժելու ըլլայ, բոլոր աղգը չընդունի՝ մէկ տուն կը վարձենք հոն կը դնենք կամ տուներնուս մէջ սենեակ մը կու տանք. կիւրակիէ կիւրակի քարոզ թող խօսի, մեր ֆաֆլէյով կ'երթանք մոիկ կ'ընենք, աղգը բոլոր եաւնուս կու դայ)։

Ճարտարապետ Ա. — Աղէկ ա, կ'ուզէք նէ առէք ծոյերնիդ պառկեցուցէք։ (Պատրիարքը այս միջոցին շահիլ կը նայէր, ու բանը անուշ տեղը կապելով երկու կողմն ալ հանդարտեցընել և խաղաղութիւն ընելու կը նայէր։) — Սեպենք թէ մեղայ կ'ըսէ կոր, կ'ըսէր, որովհետև կ'ուրանայ կոր ըսածները. ըսել է զղջայեր է, ու Աւետարանը կ'ըսէ — Եթէ եղբայր քո եօթանասնիցս եօթն անգամ մեղիցէ քեզ և մեղայ գոչիցէ՝ թողցես նմա։» Կարապետ ամիրայն կ'ըսէր. — Աղէկ, բայց ըսած ըլլալը չընդունիր կոր, ու ըսած բանին ոչ ըսի կ'ըսէ և ոչ չըսի. կը յամրպի կոր.

Ս. Պարբէաբ — Ըսածներն ալ միայն անխոհեմութենէ յառաջեկած խօսքեր են, ու սոսկ բանադիտութիւն հասկըցընելու համար։

Ճարտարապետ Ա. — Դարձեալ ի՞նչպէս կրնաս ներել անանկ մարդու մը, որ իւր մեծը, Կաթողիկոսն իրեն համար բարապան դժոխոյ կը դրէ. ի՞նչպէս համարձակեցար դու, այդ վարդապետին եկեղեցի յանձնել. չէ՞ մի որ Նիկիոյ կանոնը կ'ըսէ թէ, «վիճակի մը եպիսկոպոսի տակ եղող վարդապետ մը առանց դիտութեան իւր եպիսկոպոսին ձգէ իւր վիճակը և ուրիշ վիճակի տակ երթայ նէ անիծեալ է այն եպիսկոպոսը որ կ'ընդունի. դու ի՞նչպէս ընդունեցար անանկ մարդ մը որ իւր հայրն ու եպիսկոպոսը, քու մեծդ, մեր Կաթողիկոսը քեզի չընդունիլ կը պատուիրէ; ու ինչ մարդ ըլլալը կ'ճանչնէ։

Ս. Պապրիաբ։ — Դու, աշխարհական մը, ինչու ուրեմն եկեղեցական մը երդնուլ կ'առաջարկէիր. Նիկիոյ կանոնը ատոր կը հանձի. Կարապետ ամիրայ (չլսելով այս խօսքս կամ չլսելու զարնելով իւր ըսածը կրկնեց նէ, Պատրիարքն ալ ըսաւ). — Ալ անանկ եղաւ։

Ճարպարապետ Ա. — Ի՞նչ ըսել է անանկ եղաւ, պէտք էր որ ընէիր։

Ս. Պապրիաբ։ — Ինձի մեար նէ չէի ըներ. այդ բանին վրայ առանձին կը խօսիմ հրամանոցդ հետ։

Ճէղայիրլեան Մ. Ա. — Հէ, Սրբազան, ինչ ըսելիք ունիս նէ հիմա ըսէ. ժողովքով հարցուած բանին ժողովքով պատասխան կուտան. առանձինն ի՞նչ է. հիմա հասարակութիւնն ալ պիտի ըսէ թէ Մկրտիչ աղան խապար է խաւրեր Պատրիարքին որ ընդունի, սակայն այս մարդուն երեսը ես այսօր տեսայ. դարձեալ ապրերնուս վարդապետ մը կու գայ հոս կ'ապաւինի նէ պէտք է որ ընդունինք. ինձի ալ դար նէ ես ալ կը պարտաւորէի քանի մը սենեակ տալ, պահէլ պատուով։

Ս. Պապրիաբ։ — Ի՞մն է յանցանքը։

Զայնէր — Իրաւ Կաթողիկոսը այնպէս է գրեր այս մարդուն հանէն. բայց մինչև 1849 իւր բարուց ու հաւատոյն վրայ վկայութիւններ ունի Կաթողիկոսին ստորագրութեամբ։ (Այս միջոցին վարդապետը դուրս կանչուեցաւ որ ելաւ վկայութիւնները մէջ բերաւ որ կարդայ։ Կարապետ ամիրան խափանեց վկայականներուն կարդայուիլը, ըսելով.) Դիոնիսիոս եպիսկոպոսն ալ աղն առաջաղէկ մարդ կը ճանչնար. վարդապետ եղեր էր, եպիսկոպոս եղեր էր, ձեռքը վկայականներ ունէր, բայց եռքը ինչ մարդ ըլլալը հասկրցուեցաւ։

Ճէղայիրլեան Մ. Ա. — Հա, Գէրուզ դնաց կարդուեցաւ, գիտենք։

Շահն. Կ. Վ. — Եւ եթէ գիտնայի ուրիշ տեղմը փնտռելու էի։

Խօրասանճեան Պ. Ա. — Բայց Դիոնիսիոս եպիսկոպոսին արատը տեսնուեցաւ վրան. ասոր վրայ անանկ արատ մը տեսնուեցաւ։

Ճարպարապետ Ա. — Հէլպէրի Կաթողիկոսն ալ գրեր էր նէ արատ մը տեսեր էր վրան. դուք ալ պէտք էր որ սպասէիք իւր գրոյն, քովհետև խոստացեր էր ըրածներուն մաղմանն խրկել։

(Ճէղայիրլեան Մ. ամիրան քովը կանչեց Խօրասանճին, Աշնանը և Գէորգ ամիրան, և Յովհաննէս վարդապետին՝ որ ժողուած տե-

ղերնուն անկիւն մը քաշուեր էր — եւ ատկից սանկ դնա — պրոա-
լէն ետեւ քիչ մը կը փսփսան ու յետոյ կը դառնայ առ Կարապետ ա-
միրայն կ'ըսէ)։

— Աղէկ ա, մենք չենք ուզեր որ հրամանքդ անհանդարտ մաքով
մնաս։ Ինչ ընենք որ բժշկուիս։ Եւ, վարդապետ, դուն քիչ մը ներս
դնա (վարդապետը կ'երթայ)։

Ճաբրաբաղեբ Ա. — Ես այդ մարդը վարդապետ չեմ ընդունիր իմ
լսածներուս վրայ, ու ալ ուրիշ բան ըսելիք չունիմ։

Տաբեան Յ. Ա. — Մենք չենք ուզեր որ անարդուի կամ աքսորուի
կամ ուրիշ մէկ պատիժ մը տրուի։ Միայն կ'ըսեմք թէ, պէտք է որ
քարոզչութենէ ետ մնայ։ (Միասաք ամիրան Կարապետ ամիրային
քովը կու դայ ու կ'ըսկսի համոզել, բայց չկրնալով կը դառնայ բա-
ցէն կ'ըսէ։)

Մէսաբ ամիրայ — Կաթողիկոսը այս մարդուն համար դրեր է թէ
ապականիչ է։ մեր գլուխ չէ՞ մի գրող, պէտք է որ տեղ մը նստի
պատուով և սրասուի մինչև որ Կաթողիկոս սրբազանէն գիր դայ
թէ ինչ մարդ է։

Աշնան Պ. Ա. — Մենք գրեր ենք Կաթողիկոսին, մինչև ամիսու-
կէս կամ երկու ամիս պատասխանը կու դայ։ մինչև դայ նէ թողտե-
ղը կենայ։

Ճաբրաբաղեբ Ա. — Չէ, հոս չըլլար։ անոր դաւաղան առնել
կ'ըլլա՞ մի։ պատարագ ընել կ'ըլլա՞ մի։

Կոսբանդեան Գալուսբ աղա — Ստամբոլու մէջ կ'ըլլայ։ ասիէց ա-
ռաջ Մատթէոս սրբազանն ալ արևելքէն փախած եկած վարդապետի
մը թոյլտուութիւն ըրած է հոս վարդապետութեան պաշտօնը վա-
րելու, պատարագ ընելու։

Ս. Պաբբեաբ — Պատարագէն չենք կրնար արգիլել։ (Կը դառ-
նայ քահանայից կը հարցընէ) Բանադրանք որի՞ կ'ըլլայ։ (քահա-
նայքն ալ բոսլեի մը չափ լուռ կենալէն ետեւ տէր Յովհաննէս կ'ը-
սէ։) Հերետիկոսներուն կ'ըլլայ։

Ճաբրաբաեբ Ա. — Լաւ, Կաթողիկոսն որ դէշ մարդ է ըսեր է
նէ, պէտք չէ որ Ղալաթիա կենայ։ ինձի բժշկել կ'ուզէք նէ թող
Պատրիարքարան դայ նստի քարոզութիւն չընելով։

Կոսբանդեան Գ. Ա. — Այդ չըլլար։ ինչ յանցանքի տեր յայտ-
նուելու, որ այդ նախատինքը կրէ։ որովհետև այն ժամանակ ժողո-
վուրդ անանկ պիտի կարծէ որ յանցանք ունի։

Ճարպարապետ Ա. — Ցանցանք չունի՞, այդ ըսածները յանցանք չեն. Շնորհալին չընդունիր, Լամբրոնացին զէշ մարդ է կ'ըսէ, Խորենացի սուրբ հայրապետը սուտ է կ'ըսէ. սուրբ դասատուակ շինում է կ'ըսէ։

Ալիուն Տէր-Բրէ.Էֆէնտի — Ատոնք հաւատոյ մաս չեն, երբորդութեան դէմ, մարդեղութեան դէմ, հանդանակին դէմ բան մը չէ խօսած. այս խնդիրը Ցիսուսեաններուն ձգենք։

Ճարպարապետ Ա. — (կը կրկնէ) Ձեզի համար հաւատոյ մասն չեն, ինձի համար հաւատոյ մասն են. աղէկ ա, Պատրիարքարան թող նստի ի՞նչ կ'ըլլայ։

Կոստանդեան Գ. Ա. — Քարոզին մէջ ատանկ բան մը խօսած չէ, մինչև հիմակ վնասակար բան մը չլսեցինք. ուստի այդ ըսածդ չըլլար։

Խաչատուրեան Ա. — (զգնալով) Մեր ժողովքը ատանկ վնասեց, Գալաթիա պիտի մնայ։

Ճարպարապետ Ա. — Ժողովք ի՞նչ է. ի՞նչ բան կը տեսնայ կոր. հոգևորական ժողովք ըսածնուդ մէջ ո՞վ մնայ։

Խաչատուրեան Ա. — Ձմնայ ա. ժողովք ինչ կ'ըսէ կոր որ էֆրան կ'ըլլայ կոր։

Ճարպարապետ Ա. — Ազգը ժողովքին վերայ վստահութիւն չունի որ էֆրան ըլլայ. եթէ ժողովքը արժանահաւատ մարդոյմէ բաղկանայ նէ այն ատենը ազգն ալ կը յարգէ. ահա ձեր ժամանակը կը լրանայ կոր. կենէ դուք ձեր ուզած մարդիկը պիտի ընտրէք ու դնէք ձեր տեղը։

Խաչատուրեան Ա. — Ձենէ օրինակ տուինք։

Ճարպարապետ Ա. — Այն առջի անգամին անանկ պէտք եղաւ, չէ նէ ֆէրմանին միտքը բոլոր ազգին միաբան ընտրութեամբ պիտի սահմանուին ժողովոյ անդամները և հոգևորական ժողովքն ալ անանկ պէտք է ըլլալ որ դրսի երկիրներէ ուր որ արժանաւոր կարգաւոր մը կայ նէ այն բերուելու դրուելու է, և Պատրիարքն ալ այն ժողովքին նախագահ ըլլալու չէ, որովհետև ժողովքը եղողները վարդապետ քահանայ են, 'ի հարկէ Պատրիարքէն կ'ակնածին միանգամն եկածը համարձակ ըսել։

Խաչատուրեան Ա. — Աղէկ ա, մեր ելլելու ժամանակը մօտեցաւ, անանկ ըրէք. բայց կենէ ժողովքը մէկ կարգաւորի մը համար այս ինչ տեղի առաջնորդութիւն մը յարմար տեսնէ նէ անիկա հիւանդատ

է ըսելով կամ ուրիշ պատճառ մը չցուցընելով ետ պիտի մնայ մի։

Ճարպարապետ Ա. — Զէ, որի համար որ ըլլայ նէ Էֆրան ըլլալուն ես խօսք կու տամ. միայն թէ ազգը ժողովքին վրայ վստահութիւն ունենալու է (այս խօսքերուս վրայ Մկրտիչ ամիրան կ'ըսկսի ըսել) — Որովհետև Կարապետ ամիրան իւր ականջովը լսածէն դայթակղած այս վարդապետին հաւատքին վրայ կը ցուցընէ, և մենք ալ կը հաւատանք Կարապետ ամիրային որ սուտ չխօսիր. ուստի այս վարդապետը սուտղրոյց է. թող Պատրիարքարան երթայ կենայ մինչև որ Կաթողիկոսէն հրաման դայ. ի՞նչ կ'ըսես, Գալուստ աղա, Ղալաթիայէն ելլէ նէ խառվութիւն կ'ըլլա՞յ մի։

Կոստանդեան Գ. Ա. — Մեծ դրդութիւն կը պատճառի։

Ճարպարապետ Ա. — Ի՞նչ ըսելէ. ինչո՞ւ մէկ մարդու համար խառվութիւն, դրդութիւն պիտի պատճառի։

Կոստանդեան Գ. Ա. — Ղալաթիոյ ժողովուրդը սիրահարած է այս վարդապետին. պիտի ըսեն թէ Պէշիկթաշցիք ի՞նչ կը խառնուին մեր բանին։

Ճարպարապետ Ա. — Ղալաթիա քանի՞ տուն ժողովուրդ կայ ընդամէնը. եօթն տուն մարդ չէ՞ մի։

Կոստանդեան Գ. Ա. — Հազար հինգ հարիւրի չափ դրսէն ժողովուրդ ունի Լուսաւորիչ եկեղեցին. 'ի հարկէ շփոթ մը պիտի ծնանի։

Ճարպարապետ Ա. — Մատթէոս սրբազանին պատրիարքութենէ եւլած տեղը, դիտենս, ամիրայ (դէպ 'ի Ճէղայիրլեան Մ. Ա.) հասարակութիւն բոլորը Մատթէոս կը կանչէր. հրաժարական տուաւ նէ ի՞նչ եղաւ, ով ձայն հանեց. պատրիարքի մը համար յիսուն հազարի չափ մարդիկ ձայն մը չհանեցին տէ, հիմա այս մարդուն Ղալաթիայէն ելլելուն խառվութիւն պիտի ելլէ։

Կոստանդեան Գ. Ա. — Ընդէկ ա, սիրտերնին չկոտրի, ժողովուրդը խայտ կ'ընէ նը։

Տարեան Յ. Ա. — Այդ վարդապետին Ղալաթիայէն ելլելուն սիրտերնին կոտրողները եղբայրներնիս է՞ պէ, հոն նստելու վրայ դայթակղողները եղբայրնիս չե՞ն մի. պէտք է որ երկու կողմն ալ շահելով բան մը ըլլայ. մենք չենք ըսեր որ անարդական բան մը ըլլայ այդ վարդապետին, այլ միայն Ղալաթիայէն ելլէ Պատրիարքարան երթայ պատուոյնստի. և ասանկով բնաւ շփոթ մ'ալ չեր ըլլար. կ'ըսեին որ Բրօթէսթանտները պատրիարք ունենան նէ բոլոր ազ-

դը եւեւնուն կ'երթայ, բայց ահա պարիսարը ալ ունեցան, քանի հայ դնայ եւեւնուն։

Խաչատանեան Պ. Ա. — Մենք քանի որ ժողովական ենք, այս մարդը Ղալաթիոյ եկեղեցին քարոզիչ է։ (Այս միջոցիս Մկրտիչ ամիրան կրկին ներս կ'երթայ, Հովսեան Յարութիւն և Նիկողայոս աղայք հետը խորհուրդի կը մտնեն. Գալուստ ու Պետրոս և Պողոս աղաները կը պնդէին Վարդապետին Ղալաթիա մնալուն համար. Կարապետ և Յովհաննէս ամիրայք ալ անկիւ ելլելուն. Պարիսարքարան նստելուն խօսքը կրկնեցնելով՝ պատճառ ընելով թէ սրբազան Կաթողիկոսը ատոր համար վիայութիւն չէ տուեր նէ մեղի ալ պէտք չէ որ աւելի յարգական պաշտօն մը յանձնուի։)

Աշճանեան Պ. Ա. — Մինչև Կաթողիկոսի գրոյն դալը Ղալաթիա մնայ նէ ի՞նչ գէն ունի. մենք ատանկ վճռեցինք. թող գիրը դայ, նայինք ի՞նչ կը գրէ։

Տարէան Յ. Ա. — Եղէկ ա՛, Կաթողիկոսէն այս մարդուն հաւէն ինչ կերպ նամակ դայ նէ, անոր կէսբէ ֆէրման պիտի ընէք։

Աշճանեան Պ. Ա. — Ուրեմն դու գիտես կոր ինչ կերպ նամակ դալիքը։

Տարէան Յ. Ա. — Ի՞նչ ըսել կ'ուզես, Պողոս աղա, այդ ի՞նչ խօսք է. վրաս աղտ քսելու կը ջանաս։

Խաչատանեան Պ. Ա. — Ի՞նչ պէտք են ատանկ խօսքեր։

Ո-րէշներ — (իրենց կողմէն) Ներէ, ամիրայ, ատանկ բաներ խօսիլ չվայլեր։

Տարէան Յ. Ա. — Իմ խօսքս ձեզի չէ, եղբարք, միայն Պետրոս և Պողոս աղաներուն է, դուք մեզ յանդիմանելու և պարտաւորելու համար ժողվուեր եկեր էք հա՛. ամօթ է գիտցիր զուրցած խօսքդ. դրդուիչ կանչել կ'ուզես ինձի, ֆէյ աղէկ (նեղանալով ներս կ'երթայ)։

(Այս միջոցին Մկրտիչ ամիրան ատեանը կ'ելլէ և Ճակատի բաղմոցին վրայ ոտքերը կախ կը նստի երթալու պատրաստ եղածի պէս։)

Հովսեան Յ. Ա. — Եկեղեցականաց մէջ'ի հարկէ ատանկ բանի մը համար բժշկելու տեղը դտնուած կայ. ինչոր է նէ տնօրինեցէք, սրբազան։

Ս. Պապրէաբ — Իւր խօսածները անխոհեմաբար ու բան գիտնալը հասկցընելու համար զրուցած խօսքեր են, առ այժմ թող երթայ նստի իւր տեղը. երբոր Պարիսարքարան դառնամ Խասգեղէն նէ քովս կը կանչեմ պատուով կը պահեմ։

Հովսեփեան Յ. Ս. — Ամէն մարդ ամսու օր օգափոխութեան համար գեղեր կ'երթայ, թող այս ալ գեղ մը երթայ քանի մ'ամիս նստի։

Ճեղայեբլեան Մ. Ս. — Ես անիկա Պուրսա դրկեմ, ատենն է թող հոն երթայ։ Կանչեցէք վարդապետը (վարդապետը կու գայ և սանսալեայով գէմերնին կը նստի)։

Ճեղայեբլեան Մ. Ս. — Դուն ուսախօս ես եղեր, վարդապետ. պէտք է որ երթաս Պատրիարքարան նստիս, կ'երթաս։

Շահն. Կ. Վ. — Վերհափառ Պատրիարք հայրը հրաման ընէ նէ։

Հովսեփեան Յ. Ս. — Ես քու տեղդ ըլլամ նէ, վարդապետ, որչափ ալ անմեղ ըլլամ, որովհետև Հայաստանեայց եկեղեցւոյ ժողովրդեան անդորրութիւն պիտի ուզեմ, ինչո՞ւ իմ պատճառուս այսքան մարդ խռովին. օգափոխութեան հրաման կ'առնեմ, մինչև որ Կաթողիկոսէն գիր գայ։

— Շահն. Կ. Վ. — Վերհափառ Պատրիարք հայրը հրաման ընէ նէ ի՞նչ պիտի ըսեմ։

Ճեղայեբլեան Մ. Ս. — (ոտքի ելլելով) Հա՛, հա՛, դու սուտզրոյց ես. Պատրիարքարան երթալ նստելու ես (կը քալէ երթալու, Խորասանճին եռևէն երթալով) — մենք սրբազան Կաթողիկոսին գիր գրած ենք այս նիւթիս համար, մինչև երկու ամիս պատասխանը կու գայ. ամիրան ալ կը հանդարտի, մենք ալ։» Աշնան (սանդուղքէն վար իջնելու ատենը) — կը խորհինք։» Կ'երթան և ժողովականներէն իրենց կողմն եղողներն ալ կը ցրուին։ Պատրիարք ու Կարապետ վարդապետն ալ եռևնուն մէկտեղ կ'երթան, ու ժողովքը կը լմննայ ժամը տասնին։

Պատմութեանս վաւերականութեան վկաները։

		Ս. Երրդ. եկեղ.	Ի-ս. Ս. Խաչ եկեղ.
Պ. Կ. Յակոբ	Մարդիկոս	Մահտեսի Գէր Զաս-	գէր Յովհաննէս
արքեպիսկոպոս	եպիսկոպոս	քարիա Մելքոնեան	Փափազեան

ԹՂԹԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

Ցիւրիխ, 6 դեկտեմբեր 1875

. . . Խմբագիր,

«Դասախարակութիւնն իւր նպատակին կը հասնի ոչ թէ միայն աշակերտաց ջանքովք, այլ առաւել ևս ուսուցչի, զի այս վերջինը միակ պատասխանատու է յաջորդ սերնդի կրթութեան խնդրում, այս պատճառաւ ալ աշակերտը կրթելու համար նախ վարժապետը կրթելու է» կ'ըսէ Ռիւիկ; Զուիցերիոյ համբաւաւոր մանկավարժներէն մին, իւր դասագրքին մէջ։ Այս Ճշմարտութիւնը տեղացիք ոչ թէ միայն ընդունած այլ շատոնց գործադրած են և իրենց նպատակին հասած, յորում միակ և փրկարար միջոց դտած են վարժապետական դպրոցը։

Արդէն անցեալ դարու կէսէն սկսեալ ժողովրդական դպրոցներու հիմունքը դրաւ այն մեծ Զուիցերացին, ժողովրդեան բարերար և մանկավարժութեան նախահայր — Փեսթալոցցին, որոյ սկզբունքներն ու մեթոդները բայց 'ի Զուիցերայէն տարածուեցան նաև այն երկիրներում որք դասախարակութեան նկատմամբ հնութեան ստրուկները մնալ չուզէին։ Փեսթալոցցիի յաջորդ նշանաւոր մանկավարժներէն մին էր և Թոմաս Շէր, այսօրուան Քիւսնախթի Սէմինարի հիմնադիրը (մեռեալ 1870 մարտ 10) որոյ յաջորդն էր մեր հայրախնամ և հայասէր բարեկամը Դաւիթ Գրիգ, զոր ասկէց ամիս մ'առաջ կորուսանելու դժբաղդութիւնն ունեցանք։ Այս վերջնոյն յիշատակը որպէս տեղացւոյ նոյնպէս և մեր սրտերու մէջ անմոռաց պիտի մնայ և որոյ կենսագրութեան ու գործունէութեան բազմաթիւ պարագաները դեռ տեղւոյս լրագիրները շարունակ և մանրամասնաբար կը գրեն։ Թողլով այժմ այդ երևելի անձանց կենսագրութիւնքը մանաւանդ վարժապետական ասպարէզում, կը փութամ ձեր ընթերցողաց նոյն իսկ մեր ուսումնարանի ուղղութեան վրայ մի քանի տեղեկութիւններ տալ, սկսելով ամենէն առաջ Գերմաններէն լեզուէն։

Նախնական դպրոցներն աւարտող աշակերտ մը Սէմինար մտնել կարենալու համար նախ ընդունելութեան քննութիւն տալ պարտաւոր է այն ամէն առարկաներում որ կը պահանջուի Սէմինարումը։

Գերմաներէնից պարտ է գիտնայ աշակերտը կարդալ և մաքուր գրել, կարդացածը պատմել, որ և է մի դոց ըրած ոտանաւոր ասել (déclamation), նոյն ոտանաւորի պարունակութիւնը պատմել։ Պատմել կամ նկարագրել համառօտիւ մի որ և է նիւթ։ Զոր օրինակ և այս յաճախ կը պատահի, իւր եղած տեղին կամ դպրոցին վրայ ծանօթութիւն տալ։ Պարտաւոր է քերականութիւնը (համառօտ) գիտնալ, վերլուծել և վերջապէս մի փոքր շարադրութիւն գրել։ Երբ աշակերտն այս քննութիւնները տուաւ, ուրեմն Գերմաներէնի համար ընդունուած է։ Իսկ Սէմինար ընդունուելու համար բայց յայտնանէ որ միւս առարկաներու մէջ ալ քննութիւն է տալու, դեռ ուրիշ պայմաններ ալ կան որոց վրայ այժմ չեմ խօսիր։

Գերմաներէն լեզուին աւանդելուն մէթոտը Սէմինարում կարելի է երեք ճիւղերու բաժնել, որոց առաջինն է լեզուպիտական մասը։

Այս ճիւղին մէջ առաջին տարին կայ շաբաթը երեք դաս և կ'աւանդեն քերականութիւնը։ Եմէն աշակերտ որ մի քանի լեզուներ ուսանելու պարապած է, զգացած է անշուշտ որ նոր լեզու մը սկսելիս, մի և նոյն քերականական կանոնները վերստին կրկնելը շատ ձանձրալի է։

Այս ձանձրութիւնն առաւել ևս զգալի է երբոր աշակերտը ՀԼՓՈՂ վարժապետի մը ձեռքն անցնելով, կանոնները դոց ըսել պարտաւորի։ Սակայն ես և իմ հետ թէ Հայ և տեղացի ընկերքս այդ ձանձրութիւնը կրնամ ըսել չունեցանք, զի դաս սերտելու չունէինք, արդէն վարժապետն ներ այս թեան դասը կ'ունէինք (յայտնի է թէ ուշադրութիւն պէտք է ընել) այնպէս որ մինչև քերականութիւնն աւարտեցինք, դրեթէ քիչ աշակերտ տեսայ որ պատրաստէր և սակայն վարժապետի հարցմունքներուն միշտ կը պատասխանուէր։ Վարժապետին քերականութիւն դաս տալիս, որ և է մի կանոն նախ մի աշակերտի կարդացընել կու տայ, յետոյ միւսին կը հարցրնէ կարդացուածը բացատրել, եթէ սա չկարայ, ուրիշի մը կը հարցընէ, 'ի վերջոյ այդ կանոնին վրայ օրինակ մը կ'ուզէ, ամէն կողմէն շատ մը օրինակներ կը արուին, կանոնը միանգամայն կրկնուի և դասը կը վերջանայ։ Աշակերտը յաջորդ դասին քանի մը օրինակներ գրելու պարտքը կ'ըստանայ. և կարող է մինչև յաջորդ դասին վարժապետի դալը չմտածել ալ այդ դասին վրայ, աւելորդ է նաև օրինակներ գրել, զի դասին հինգ վայրկեան մնացած կարելի է գրել թէ լաւ և թէ պահանջուածէն ալ աւելի օրինակներ։ Այս առաջին ճիւղին,

այսինքն լեզուագիտական մասին մէջ երկրորդ տարին կայ շաբաթը երկու դաս և մի և նոյն եղանակաւ կը շարունակուի մինչև քերականութեան տարտիլը, որմէ յետոյ կ'ըսկսի ոճաբանութիւն (stylisic), ճարտասանութիւն, տաղաչափութիւն, բանաստեղծութիւն մինչև դպրոցին տարտիլը, միայն սա տարբերութեամբ որ երրորդ և չորրորդ տարիներուն այդ ճիւղում շաբաթը միայն մէկ դաս կայ։ Պէտք է սակայն գիտնալ որ այդ վերջինները շատ մեծ կարևորութիւն չունին, զորս կարելի է տեսնել նաև վերջին տարիներու դասերու քիչութենէն, քայց այդ բոլոր ատենը միշտ կանոնների աւելի օրինակներ կան և աշակերտը կը ծանօթանայ, առանց ստրուկ դառնալու որ և է օրէնքի կամ կանոնի, այն սկզբունքներուն հետ որք կարևոր են դրագիտին։ Թէ ինչպէս կ'աւանդուին այս վերջինները՝ հասկընալու համար կը պարտաւորիմ ըսել թէ աշակերտք 'ի ներկայութեան վարժասէտի կը հեղինակեն այն ամէն օրէնքները որոց կարելի է հեռաւել գրականութեան մէջև թէ այդ բոլոր օրէնսդիրներն 'ի վերջոյ կը համաձայնին թէ իրարու հետ և թէ իրենց դասագրքին հետ։ Երրորդ տարուան ընթացքում 10–12 դասի մէջ կ'աւանդուի նաև միջին դարու Գերմաներէնի քերականութիւնը, որի ածանցութիւնն է այսօրուան գրականական լեզուն։ Լեզուի այս ճիւղին մէջ ամենէն աւելի աչքի զարնող բան մ՚ալ կայ որ անհրաժեշտ է յիշել, այսինքն ժողովուրդը, որ կենդանի աւանդապահն է լեզուին և որուն ամենէն շատ կարևորութիւն տրուիլը տեսայ քերականութիւն ուսած ատենս։ Ժողովուրդը, իբր լեզուին բուն հեղինակ, միայն այն ատեն կը ցարդուէր երբոր գրականական լեզուն փարթամութիւն, ճոխութիւն և կարճ, սուր ու լաւ ասացուածներ առնել կ'ուզէր անկէ, առանց մէկդի թողելու նաև գաւառական քարբառները (patois) որոցմով գերմանական լեզուն կը վխտայ և որոց ամէնքն ալ արդէն իրենց քերականութիւններն ունին։

Մայրենի լեզուի երկրորդ ճիւղն է գրականութիւնն և իւր պատմութիւնը, որոյ մէջ ամբողջ չորս տարին շարունակ շաբաթը երկու դաս կայ։

Այս ճիւղին մէջ բռնուած մէթոտը արդարև սքանչելի է, մեծարգոյ Տէր, և շատ նախանձելի մանաւանդ մեզ հայոցս համար, որ մեծ մասամբ բոլոր մեր դպրոցական շրջանին մէջ հրէից գրած Ս. Գրքէն զատ գրեթէ ոչինչ չենք տեսներ. և եթէ մի քիչ Եղիշէ կամ Եղնիկ ալ որ չկարդայինք, կարծեմ բոլոր գրականութիւնն

Մակաբայեցւոց գիրքերն ու չորս աւետարանիչները պիտի լինէին ; զորս թէև , ինչպէս գիտէք , տեղացիք ալ ունին , բայց գրականութիւն անուամբ չեն ուսցրներ : Սէմինարի վրայ խօսած ատենս , իրաւ է որ մեր դպրոցները նորա հետ չեմ կարող բաղդատել (քանի որ չունինք դեռ այսպէս դպրոց) բայց մարդու սիրտը չցաւիր գոնէ , եթէ մեծ մեծ անուններ և ահագին ահագին գումարներ չծախսային . զի փորձով գիտեմ որ գոնէ Պօլսոյ դպրոցներու մեծ մասը ձեւով ու անունով մեր Սէմինարէն (Քիւսնախթի) բարձր են , անկէց առաւելագոյնք կ'ընեն , բայց ներքին վիճակնին հազիւ կը հաւասարի այս տեղի ստորին կարգի դպրոցներուն , 'ի բաց առնելով մի քանի դպրոցներու մէջ միայն Գաղղիարէն և գծագրութիւնը : Մեր դպրոցներու այդ արտաքին իմաստակ երևոյթներուն որչափ յառաջ գացած լինելն իմանալու համար , եթէ չէք ձանձրանար , Մ. լրագրի 1,711 թուով հրատարակեալ դպրոցական հանդէս մը նկարագրող նամակն անգամ մ'ալ կարդայէք : Որչափ խնդացուց այդ նամակը . . . ներեցէք ինձ պահ մը նիւթէս շեղելուս համար , զի վերջէն ըսելիքս կը պահանջէր որ այդ մի քանի գիտողութիւնն ընէի :

Առաջին երկու տարուան մէջ մենք առինք Գերմանական գրականութեան 1725էն մինչև մեր օրերը երևցած բոլոր երևելի հեղինակներու գործերը : Արդէն այդ միջոցին Գերմանական գրականութեան ոսկեդարը կ'ըսկսի Հալլէր և Հակեսօրն բանաստեղծներով և կը շարունակուի Կէօթէ , Շիլլէր , Լէսսինկ և այլ մեծանուն բանաստեղծներով : Մենք ունեցանք նախ ամէն մէկ հեղինակի համառօտ կենսագրութիւնն և իւր գրաւոր աշխատութեանց ցանկը : Հեղինակի մը այդ համառօտ կենսագրութենէն յետոյ սկսանք իւր ստանաւոր բանաստեղծութեանց մեծ մասը կարդալ , կարդալէն յետոյ առաջին գործն էր պարունակութիւնը պատմել , յետոյ անոնց մեկնութիւնները : Այս մեկնութիւնները խիստ գեղեցիկ և օգտակար են , այնպէս որ որ և է գործի մը պատմական աղբիւրները , կամ առասպելական աւանդութիւնները , իմաստը , հեղինակին ինչ առթիւ գրած լինելը , սոյն գործոյն իւր նմաններուն հետ բաղդատութիւնը , երևելի գրագիտաց նորա մասին յայտնած զանազան կարծիքները , տաղաչափութեան ձևերը , ընդլայնումները , քերականական ուղղութիւնը , լեզուն , և այլն և այլն մանրամասնաբար գ'անցնէինք , շատ անգամ քննելով նաև գործուն արժանաւորութիւն-

քը։ Մի և նոյն պայմաններով կ'աւանդուէր նաև շատ մը արձակ գրութիւններ։ Եւ այսպէսով արդէն երկրորդ տարուան վերջը Գերմանական բանաստեղծներու ամենամեծ մասն իրենց երևելի գործոց մէջ կարդացին։ Երրորդ տարուան սկիզբը բոլորովին մի նոր ձևով սկսաւ այդ դասը և ինձ որչափ ուրախութիւն նոյնչափ ցաւ պատճառեց, զի յայնժամ տեսայ և զղացի իմ ապիկարութիւնը մայրենի գրականութեան մէջ, յորում կարծեմ ոչ թէ ինձ պէս խեղճ հայագէտները այլև ամենալաւ հայկաբան վարժապետներնուս մեծ մասն անտեղեակ են։ Երրորդ տարին սկսաւ գրականութեան պատմութիւնը, ամենահին ժամանակներէն սկսելով հեթանոսական, առասպելական աւանդութիւնները, պատմութիւններն և բերանացի վէպերը (հիբեալթ, մասալ)։ Դոցա ծաղումն, որչափ պատմական ճշդութիւն ունենալնին, և այլն և այլն մեկնելով։ Արդէն ամենահին ժամանակներէն սկսելով մինչև անցեալ դարը շարունակուող այդ շրջանը մի քանի շրջաններու բաժնուած է, ուստի իւրաքանչիւր շրջանի հեղինակներու զանազան երևելի գործերը իրենց պատմութեամբն հանդերձ կ'աւանդուին, յորում ամենէն դժուարն այն է որ գրեթէ մի օտար լեզուով կ'ըսկսին աշակերտք, մանաւանդ թէ այդ գործերը միջին դարու վանականներէն մեզ հասած լինելով, շատ մը Լատինական բառեր ալ կան։ Այս մէկ տարուան մէջ կ'անցնին մինչ 1725ի բոլոր հեղինակներն ու թարգմանիչները, Ուլֆիլասէն, Նօթքրէն սկսեալ մինչ 'ի Լուտեր և Հալլր։ Նոյնպէս այս հեղինակայ թէ թարգմանչայ (թարգմանութիւնք Լատիներէն և Յունարէն) ամեն տեսակ գրուածներու երևելիները կ'աւանդուին հանդերձ իրենց մեկնութեամբ և լեզուաբանական քննադատութեամբ։ Չորրորդ տարին կ'ըսկսին նորէն առաջին երկու տարիներուն մէջ կարդացուած հեղինակներու թատերական, պատմական, փիլիսոփայական, բանաստեղծական և այլ գործերը մեծ մասամբ կարդալ, մեկնել և վերջել նոցա վերայ։ Այս վերջին տարուան ասպարէզը խիստ ընդարձակ է և դժուար, վասն զի տարուան վերջը քննութիւն կայ վարժապետ լինելու համար. ուստի եթէ լինի որ գրօքրաֆն մէջ նշանակուածները բոլորը չաւանդուին, աշակերտը պարտաւոր է առանձինն ուսնիլ, վասն զի քննութեան կը պահանջեն միայն և Ցիւրիխ Գանդիէ գիւղական դպրոցայ իսկ վարժապետ լինելու համար պէտք է գերմանական գրականութեան մեծ մասամբ ծանօթանալ։ Ցայտնի է թէ նոյն համեմատութեամբ ալ ու-

ՐԻՇԱՌԱՐԿԱՆԵՐԷՆ ԿԸ ՊԱՀԱՆՋՈՒԻ։ Այս տարուան քննութեանց (իբր օտարական թոյլ տրուաւ մեզ) ներկայ գտնուելով տեսայ և վերջն ալ խմացայ որ թէ մեր դպրոցի աշակերտներէն և թէ օտար դեռ ուսեալ մի քանի երիտասարդք և երիտասարդուհիք զլխրկոր ետ դարձան, չկրնալով յաջող քննութիւն տալ վարժապետական վկայականն ստանալու համար։

Գերմանական լեզուի վերջին Ճիւղին վրայ խօսելէս առաջ, փութամ նաև ըսել որ աշակերտք բոլոր իրենց դպրոցական շրջանին մէջ 2 կամ 3 շաբաթն անգամ մը մի շարադրութիւն ալ կը գրեն ոչպակաս երկու և ոչ առաւել վեց երեսէն, որ ըսել է սրատուական Ս. Մամուլիդ թերթերուն հետ բաղդատելով 1—3 թերթ։ Շարադրութեան նիւթը վարժապետը կու տայ։ Բայց եթէ աշակերտ մը որ և է ուրիշ նիւթի մը վրայ գրել կամի՝ նախ վարժապետէն հաճութիւնը յ՚առնէ։ Վարժապետը շարադրութեանց տետրակները հետը կը տանի, սրբագրութեան կարօտ տեղերը և շարադրութեան արժանաւորութեան թուանիշը կը նշանակէ ու կը բերէ աշակերտին ինքնին սրբագրելու։ Եւ ըրած սրբագրութիւնքը տետրակին լուսանցքին վրայ թուանշաններով կը նշանակէ յաջորդ շարադրութեան հետ կրկին վարժապետին տալու։ Եթէ աշակերտք բաց՚ի դասական պարտաւորութենէն որ և է մի բան գրած լինին և յանկան վարժապետին սրբագրութիւնը, այս վերջինն ամենայն սիրով կը կատարէ, բայց առանց աշակերտի դաղափարին ազատութիւնը բռնաբարելու։ Այժմ կը մնայ ինձ խօսիլ նաև վերջին մասին վրայ։ Այս վերջին մասն է հրապարակախօսութիւն. Բոլոր շրջանին մէջ շաբաթը մէկ դաս կայ և առաջին երկու տարին աշակերտք զանազան ռատանաւորներ՝ (երբեմն արձակ ալ) գոց ընելով դասարանին մէջ կը Ճառէին (déclamer) և պարունակութիւնը կը պատմէին։ Սոյն դասին 6—7 շաբաթն անգամ մը հապիւ կարդը կու գայ մի աշակերտի, որովհետև մէկ դասին վեցէն աւելի դեկլամաթիւն չեն ըներ, շատ անգամ ալ մեծ բաներ գոց ըրած (թատերական գրուածոց մէջ միայն մենախօսութիւնները գոց ընելու թոյլտուութիւն կար) լինելով մէկ կամ երկու հոգի ամբողջ ժամը կը խօսին։ Կարող է լինելոր միւս ունկնդիր ընկերք վամ լսել չուզելով կամ ձանձրանալով ուշադրութիւն չընեն, բայց վերջը իրենք կը զղջան, զի կրնայ լինել որ՝ խօսուածին պարունակութիւնը պատմելու իրենք կոչուին։ Այս գոց լինելիք նիւթոց ընտրութեան մէջ աշակերտք ազատ են, ինչպէս որ ազատ

են նաև յաջորդ երկու տարուան մէջ կարդալիք ճառերուն նիւթն ընտրելու։ Վերջին երկու տարիներու ճառախօսութեանց դասն ամենէն սիրելին և զուարճալին է կրնամ ըսել, որովհետև ամբողջ ժամը միայն մէկ աշակերտ որ և է իւր ընտրած և ուսումնասիրած նիւթին վրայ կը ճառաբանէ, որով միայն հազիւ երեք աշակերտայ՝ ամբողջ տարուան մէջ, երկրորդ անգամ կարդը կու գայ ճառելու։ Երբոր ճառը կը վերջանայ կ'ըսկսի վիճաբանութիւն, նախ ընտրողութեան վրայ, երկրորդ՝ լեզուին, ձևին (ճառին մասերուն իրարու հետ ունեցած կապին) պարունակութեան և վերջապէս ճառախօսին յայտնած կարծիքներուն վրայ։ Այս տեղ ատեն մը վարժապետը չէ զրք է, ճառախօսը պաշտպանողական և միւս ընկերք յարձակողական դիրք ունին։ Կը պատահի որ շատ անգամ առանց որ և է վէճի վերջանայ, բայց երբեմն ալ նայելով նիւթին և ճառախօսին՝ երկու երեք դաս միշտ վիճաբանութիւնը կը շարունակուի, աշակերտը կը բաժնուին, ոմանք ճառախօսին 'ի նպաստ և ոմանք հակառակ կարծիք կը յայտնեն, երբեմն ալ վարժապետը, անոյշ ժպիտով մը «սպարոնն ինքզինքը լաւ չպաշտպաներ» կ'ըսէ, երբեմն յարձակողական դիրք բռնողը այնպէս լաւ պատասխաններ կ'ըստանայ որ ինքզինքը կը կորընցրնէ և դաս կ'առնէ ուրիշ անգամ լաւ պատրաստուելու. այս բոլոր վիճաբանութեանց վերջ կը դնէ վարժապետը միոյն կամ միւսին իրաւունք տալով։ Խօսուած ճառերու և եղած վիճաբանութեանց համառօտութիւնն ամէն աշակերտ գրելու պարտաւոր է, որոյմէ մին յաջորդ դասին կը կարդացուի։ Ձեր ընթերցողաց գաղափար մը տալու համար աշակերտայ ճառած նիւթերէն մի քանիսը գրեմ հոս։ 1. Կենսագրութիւն և գործք Հալլէրի։ 2. Նոյնը Թ. Շէրի։ 3. Կարճատեսութիւն դպրոցայ մէջ։ 4. Ողիմպիական խաղեր և հանդէսներ։ 5. Բնաբուծութիւնն և իւր հիմունքը։ 6. Ճիզուիթները։ 7. Երաժշտութիւնն և իւր նշանակութիւնը ժողովրդական դպրոցներում։ 8. Հայկական գրականութիւնը, և այլն և այլն։

Այս վերջին նիւթոյս վրայ քանի մը խօսք գրել աւելորդ չեմ դատեր։

Աշակերտք իրենց անուան սկզբնատառերու կարգաւ նստած լինելով, ճառախօսութեան կարգը Հայ ընկերներէս պարն Ս. Ս.ի մնացեալ էր և հետևաբար սկսած էր պատրաստուիլ։ Բարեբաղդաբար մնացեալս Հայերէն գրքեր ունենալով պարոնը կրցաւ կարդալ և

ուսումնասիրել։ Լաւ առիթ մ'էր այս մի քիչ աղգային պատմութիւն քրքրելու։

Արդէն մենք շաբաթներ առաջ իրարու հետ կը վիճէինք «լաւ կ'ընես, գէշ կ'ընես»ի վրայ և որովհետև պարոնը Հայոց գրականութեան վրայ էր խօսելու, ուստի իրարու հետ և թէ իւր դէմ վիճող երեք ընկեր ունէր։ Նա առանց անսալու մեր խորհրդոյը իւր դիտցածին և ուղածին պէս ճառեց։ Պարոն Ս.ի ճառն երկու ժամ տևեց փոխանակ մէկի, և համառօտիւ խօսեց ամենահին ժամանակներէն սկսեալ մինչև մեր օրերը. քաղաքական աղգին կրած զանազան վիճակին վրայ, իւրաքանչիւր շրջանում եղած գրականութեան մասին բաւական ընդարձակ տեղեկութիւններ տալով։ Նախ՝ Գողթան երգերու եւ երգիչներու վրայ ծանօթութիւն տալով. որ ատեն կարդաց «Երկնէր երկին և երկիր»ի իւր ըրած թարգմանութիւնը, յետոյ Վաղարշակի ատենին, Մեսրոպայ, Ոսկեդարու, Խորենացու և այլոց վրայ բաւական ընդարձակ ծանօթութիւններ տալով և յարդ երևցած երևելի աղգային հեղինակաց, զոր օրինակ, Նարեկացի, Շնորհալի, Մ. Գօշ, Ներսէսի, Դ. Անյաղթ, և այլոց վրայ և իւր ճառն աւարտեց Մխիթարեանցմով։ Ճառից յետոյ սկսաւ վիճաբանութիւնը, բայց վիճելու բան չկար։ Մեր ընկերայ հարցուց վարժապետը, որք վկայեցին։ 1. Նիւթը, իբր օտար աղգի մը գրականութիւնը հետաքրքրական, լաւ և կրթիչ։ 2. Լեզուն աղնիւ և գեղեցիկ։ 3. Զեր խիստ լաւ, միայն պարոնն աւելի լաւ կ'անէր իւր ճառի վերջին մասում փոխանակ շատ մը յատուկ անուններ յիշելու, որք խորթ են մեզի, անոնց զանազան ճիւղերու մէջ ունեցած գործունէութեան վրայ աւելի ընդարձակ խօսէր։ Այս կարծիքը որ մի ընկերայ յայտնեց, ընդունուեցաւ նաև մեր միւս ընկերներէն, վարժապետէն և մեզմէ (երեք Հայերիցս)։ Ի վերջոյ վարժապետը հարցուց աշակերտաց թէ «արդեօք ոչ ոք խոնարհ խնդիրք մը չունի՞ ճառախօսին ուղղելու»։ Այս հարցին պատասխանն ալ ինք տուաւ փափաք յայտնելով հայ հեղինակաց գործերէն մի քանի կտորներ թարգմանած տեսնելու և որովհետև այս միայն փափաք մ'էր, ուստի ճառախօսէն պատասխան մը սպասելու իրաւունք չունէր։ Ահաւասիկ, մեծարգոյ Տէր, դպրոցիս մայրենի լեզուի ուղղութեան և հայ սրտերու ուրախութիւն պատճառող երեւոյթի մը ամենաճշգրիտ նկարագիրը։ Բայց ես չեմ կրնար խօսքս վերջացնելառանց իմ զգացած մեծ ուրախութիւնս յայտնելու ճառախօս սիրելի ընկերիս

նկատմամբ և առանց դեռ քանի մը խօսք ըսելու այս մասին։ Մինչև Ճառը կարդալու ժամը երեքիս սրտերը մեծ ալէկոծութեան մէջ էին, բայց ինքը Ս. Հանդարտ էր, և երբ սկսաւ իւր Ճառը, ես դիտեցի որ՝ գոնէ ցարդ խօսողընկերներէն աղատ, լաւ և աներկիւղ կը խօսէր, սիրուն դրականական բարձր ոճով կը Ճառէր, և երբ Վարդանանց դիցաղնութեան, Եղիշէի ու Խորենացւոյ և մեծ Թարգմանչաց վրայ եկաւ, յաւիշտակուեցայ ես, այնպէս որ դասէն յետոյ ամենամեծ ուրախութեամբ լեցուած էինք դիտնալով որ առաջէց լաւ խօսիլ ոչոք կարող չէր մէկ ժամու մէջ, միայն թէ՝ ինչպէս վերը յիշեցի, յաջորդ օրը շարունակութեան մէջ, Նարեկացի, Շնորհալի և այլ քանի մը երևելիներ յիշելով, մեր ընկերացը առաջին օրուան չափ դրաւել չկրցաւ։ Իմ ուրախութիւնս չէր անչափ անոր համար որ խօսողը Հայ ընկերս էր, որչափ անոր համար որ նիւթը սիրելի էր և թէ լաւ խօսեցաւ։ Այնպէս որ մեր ընկերները վերջէն զարմացմամբ իրարու կը նայէին և շատերէն ալ «սրամիտ լաւ խօսեցաւ» լսեցի։ Խիստ զուարճալի էր երբոր Ճառէն յետոյ վարժապետը հարցուց մի տղու. «Ֆրից, ի՞նչ ըսել է . . . .։» Եւ տղան չիրնալով բառին ինչ նշանակելը գիտնալ, ամէնքիս ծիծաղ պատճառեց և առիթ տուաւ շատերուն մրմնալու, որ օտարականի մը գործածած գերմաներէն բառը, ոմանք Գերմանացիք չիմացան։

Խոստանալով Ձեզ, ուրիշ անգամ, դպրոցիս մասին այլ ևս տեղեկութիւններ տալ, առ այժմ կը կնքեմ խօսքս և կը յուսամ որ ընթերցողը պիտի ներէ այսչափ երկարաբանութեանս։

Խորին յարգանօք կ՚ողջունեմ զՁեզ։ Պ. ԴԵԼՓԵԱՆ

Յ. Գ. Ներեցէք ինձ, մեծարգոյ Տէր, նուիրական պարտք մ՚ևս լրացընելու՝ որ վաղուց՝ ի վեր առիթ չունեցայ հատուցանել։ Այն պարտքն է երախտագիտութեան և շնորհակալութեան անկեղծ զգացում մը առ Արժ. Գ. վարդապետ Սրուանձտեանց, ծրագրողն «Գրոց Բրոց, Հնոց Նորոց և Շուշան Շաւարշանայ»ի։

Արժանապատիւ Հեղինակն իւր աշխատութիւններէն մէյմէկ օրինակ նուիրած լինելով «Հայկազն ուսանողաց՝ ի Գերմանիա» մեզանհունս պարտաւորած է, և այսու՝ ի դիմաց նաև այլ Հայ ընկերաց կը յայտնեմ Արժ. Հեղինակին իմ խորին շնորհակալիքը այն չքնաղ ընծայից համար, որովք Հայկազն մանկունքս՝ ի տար աշխարհի առիթ ունեցանք յիշել մեր սիրելի հայրենեաց քաղցր և շնորհալի ստ-

վորութիւնը։ Արդէն հմուտ գրագէտը սոյն ընտիր գործոյ վրայ բաւական տողեր գրած լինելով, ինձ այժմ ոչինչ ընել չմնար այլ հրճուիլ այն չքնաղ տողերով, որովք Արժ. Հեղինակը լաւ կրցած է շարադրել լաւագոյնն ու ընտրելագոյնն 'ի գրոց ու պիտանիագոյն 'ի բրոց։ Եթանկ թէ Արժ. Հեղինակը քաջալերէր մեր ուսումնասէր երիտասարդութիւնը, որպէս զի կարենայինք անկորուստ ստանալ դեռ Հայաստանի խորքերում թաղուած բազմաթիւ դանձերն 'ի Գրոց և 'ի Բրոց, և ամենէն աւելի աւանդութեանց ու ժողովրդական երգերու, որոց քաղցրութիւնը զգալի է մանաւանդ պանդուխտ երկրում։ Ուրեմն ջանանք թէ բարոյապէս և թէ նիւթապէս քաջալերել Արժ. Սրուանձտեանցի նման պարկեշտ ծրագրող, բայց սիրելին հեղինակող անձինքը որպէս զի յաճախ ունենանք Սասունց հսկաներ, դիւցազուններ և վաստակաւոր հայր սուրբեր։

Այս առթիւ, ներեցէք ինձ, երկու խօսք էլ հայրենակցիս պարոն Մ. Մաթիկեանի նուիրել, որ իւր ընտիր աշխատասիրութեամբը «Մուշեղ և Կալինիկէ» սիրատոր վէպիկովը հաճեցաւ պատուել բացակայ հայրենակից մը, որոյ համար այդպիսի ընծայ մը անգին է։ Արդարև «Մուշեղ և Կալինիկէ» գողտր և պարզ վէպիկ մ'է, բայց տասնամեայ պանդխտի մը համար, որ այդչափ ասեններէ 'ի վեր հեռացած է Եփրատայ գեղաձիծաղ ափունքներէն, այո, հայրենակարօտ պանդխտի մը համար, այդ վէպիկը բաւականին խիստ մեծ հատորներու արժէքն ունի, զի այդ ինձ տուիթ տուաւ որ սիրելի հայրենիքս յիշեմ և պահ մը կուշտ կուշտ արտասուեմ։

Ուստի, կ'աղաչեմ զՁեզ, մեծարգոյ Տէր, որ թոյլ տաք ինձ Ձեր պատուական Ս. Մամուլի միջոցաւ յիշեալ սիրելի հայրենակցիս մեծագոյն ընծային համար իմ խորին շնորհակալութիւնս յայտնեմ իրեն և փութամ ըսել որ՝ պարոնը առաջինը կը լինի Տաճկաստանցի Հայոց մէջ որ ազգային կեանքէ առնուած նիւթ մը իւր ձեռն դրչվ տողել փութացած է։ Ափսոս որ պարոն հայրենակիցս Պոլսոյ գրականական մտքերուն, ուղղութեանց և լեզուին հետևած է, փոխանակ զրել բուն այն լեզուով որ իրենց գիւղումը կը խօսին և աւելի ընդարձակ ու մանրամասն տողելու այն բոլոր սովորութիւնը որ կան 'ի հայրենիս։ Այսու ամենայնիւ կը յուսամ թէ ընթերցասէր հասարակութիւնը կը փութայ ընթեռնուլ այդ սիրելի գիրքը որ իւր ընտիր ոճովն ու պարունակութեամբը՝ մանաւանդ հետաքրքրական տեղեկութիւններով արժանի է յարգոյ երիտասարդայ ուշադրութեանը։ Պ. Գ.

Կ. Պոլիս, 23 Նոյեմբեր 1875

Բարեկամ, Արդեօք կ'կարդամ Մշակը, Թիֆլիզի հայ թերթը, Մեղուի ոսոխը՝ որ ընտիր թղթակցութիւններ ունի և ամէն շաբաթ նոր հունտ մը կ'բերէ կ'ձգէ հայոց խոպան դաշտին վրայ՝ փուշն ու տատասկը մաքրելու ճգնելով։ Իր աչքին ամենէն մեծ փուշը, ազգային յառաջադիմութեան խոչերէն մին՝ վեղարն է, նախապաշարումներով լի վեղարը, որու առջև ծունր կ'դնեն տակաւին շլամիտ հայեր, և ժամանակիս ոգւոյն անզգայ՝ ականջ կ'խփեն գիտութեան ձայնին։ Այս ձայնը կ'արձակէ և Արծրունին, որ թէև նորատի, այլ մարդ է նոր, լեցուն գլխով, եռանդուն սրտով, արմատական սկզբունքով, անկախ գիրքով, այլանմշակոճով։ Այս անմշակութիւնը՝ թէև ինքնին անանձնութիւն, իր գաղափարները կ'խեղդէ, անհարազատ բառից և խորթ դարձուածոց ներքև, ու դէթ Թուրքիոյ ընթերցողին մեծ նեղութիւն կ'պատճառէ՝ ստիպուած լինելով Պ. Գ. Արծրունւոյ նախադիր յօդուածները մի քանի անգամ կարդալ իմաստն ըմբռնելու համար։ Ասոնք անսաղ մարմարներ են՝ որոց երակները՝ թէև ընտիր ու գոյնզգոյն՝ պէտք եղած փայլն ու հրապոյրը չունին։ Գրիչ մը՝ կէտէն փարչի նման, որ լի կենսատու ջրով իրաւ, այլ պուտ պուտ և երկունքով դուրս կ'վայթի։ Մշակ՝ ոչ միայն իր բոլորտիքը գտնուած զեղծումներն ու աւելորդապաշտութիւնները ջրելու կ'աշխատի; այլև մերթ ընդ մերթ մեր կողմի անհամ օրագրութեան դաս ու հրահանգ կ'ուղարկէ, բանաւոր ուղղութիւն մը բռնելու միջոցներ ցոյց կ'տայ, ազգային կեանքէն առնուած պատկերներ քաշել կ'յորդորէ, և չմոռնար Մասիսի և Արշալոյսի պատահական քննադատութեանց դէմ կծու սլաքներ արձակելու։ Արդէն նա կ'մաքառի Մեղուի դէմ և բաւական զրազմունք ունի։ Այժմ Թիֆլիզի Ներսիսեան վարժարանի տեսչութիւնն է վիճարանութեան նիւթը, Մանդինեանը՝ Մանկավարժական պարպոսանէ տեարին հեղինակն է՝ երկուստեք գրուած թեր ու դէմ յօդուածոց առարկան։ Անպարտ է նա թէ պարտաւոր՝ ուսանողաց ապստամբութեան, հոգաբարձութեան բաժանման և զանազան անախորժ պարագայից նկատմամբ; չեմ կարող կարծիք մը տալ, վասն զի հեռուէն մութ կ'երևին ինձ շատ կէտեր։ Այս իրաւ է որ Մանդինեան անխոհեմանձ չէ, և մանկավարժական խնդիրներ քաջ ուսումնասիրած է։ Նորոգ կաղմուելիք հոգաբարձութիւնը պիտի պարզէ անշուշտ այս կնճիռը։ Մեղու՝ հին

թերթ՝ պաշտպանողական դաղափարաց ախոյեան, պատմագէտ, վարպետ ու եփուն գրիչ մ'է, որ Մշակի հետ չափուելու համար՝ իր նախնի դանդաղութիւնը կ'թոթափէ, և օր ըստ օրէ գործունէութիւնն ու նշանակութիւնը կ'աւելցրեէ. Մշակ՝ նոր թերթ՝ ազատական դրութեան կուսակից՝ հայոց համար նոր խոյանք, նոր աշխատութեան եղանակ, զարգացման նոր գործնական կանոններ մէջ կը բերէ և եղներն արօրին լծած՝ խոթանը կ'շարժէ անդադար՝ երբեմն արիւնելով, և երբ քար ու ժայռ կ'զտնէ ոտիցն առջև՝ կ'սրտմոլի, կը բորբոքի և ժամանակէն առաջ իր նպատակին հասնելու փոյթ ու եռանդ կ'յայտնէ։ Ուստի նախ քանդել, փշրել և ապա շինելու դրութիւնն իրեն լաւագոյն կ'թուի, առանց նկատելու որ իր գլխուն վերևը հսկայ մը կայ որ իր մեծ ձգտմամբ շինած ու շինելիքը մէկ շնչով կարող է տապալել։ Բայց Մեծը՝ առանց յետադիմ լինելու՝ աւելի ճարպիկ կ'երևի. իր լեզուն աւելի ըմբռնելի, ընթացքը նուազ ուղիղ է. կ'շեղի՝ երբ ճամբան դերբուկ է, կ'յենու հին տախտակի վրայ՝ երբ նորը շատ կ'շառաչէ ու կ'աղմկէ, կ'գգուէ ազգային նախապաշարում և հին գլուխներ՝ երբ նոր ոյսը շատ շլայուցիչ գտնէ հայոց մթավարժ աչաց, երբ երիտասարդութիւնը շատ յանդուգն տեսնէ իր յառաջադիմական ձեռնարկներուն մէջ, սակայն եթէ իր նպատակը, այս է ազգային զարգացումն՝ անտես չառներ, անոր հասնելու համար ալ չափէն աւելի չշտապիր, և երբեմն պրշին ընել չկրցածը գործովը կ'կատարէ։ Արդարև ամրափակ ղնդանի մը մէջ գտնուող և իր փրկութեան համար ճգնող մարմինն ու միտքն աւելի առնական ոյժ, աւելի վեհ զգայումներ ունին քան թէ այն գլուխներն ու ձեռքերը, որ թէև բայ օդին խորհելու, շարժելու ու գործելու ազատութիւն ունին; սակայն սոյն ազատութենէ օգուտ քաղելու հակամէտ չլինելով՝ ցոյց կ'տան որ քան զկալանաւորն աւելի ևս ստրուկ և այս ստրկութեան արժանի էակներ են, ինչպէս Թուրքիոյ հայերը։

Այս առթիւ միտքս կ'գայ Մշակի օգոստոս ամսուան մէկ թուոյն մէջ գրած յօդուածը՝ որով կ'ըսէ թէ՝ դժգոհութիւնը յառաջդիմութեան մղող, կենդ, խրնամն է, թէ իր ողորմելի վիճակէն իրաւամբ դժգոհ մարդ կամ ազգ 'ի հարկէ ճիգ պիտի ընէ կանգնելու։ Ուրեմն քանի որ հայք ևս թշուառ են և դժգոհ՝ պիտի կանգնին։ Այս կէտը բացատրութեան կարօտ է, ըստ իս։ Արդարև Թուրքիոյ հայք ևս դժգոհ են իրենց կառավարական ու վարչային գործերէ, դժգոհ են

իրենց կրօնականներէն, դժգոհ՝ իրենց դպրոցներէ, դժգոհ՝ իրենց ընտանեկան կեանքէ, դժգոհ՝ իրենց նիւթական վիճակէն, դժգոհ են ամէն բանէ, սակայն քսան տարիէ՝ի վեր բան մը չեն ըրած այդ դժգոհութիւնը գոհութեան փոխելու, քայլ մը չեն առած դէպ յառաջ կենաց զանազան նպատակներու շուրջին մէջ։ Եւ ի՞նչէ պատճառը։ Եթէ դժգոհութիւնը դեղ է այն աղէտից իսկ որով դժգոհութիւն կ'ծնի, կրնայ երկրիս վրայ աւելի աղէտալի ժողովուրդ մը քան հայ ժողովուրդը, որ ըստ Մշակի այժմ գանգը, կեանքը շահելու յաջողած պիտի լինէր։ Դարձեալ՝ այդ սկզբունքն ընդարձակելով՝ որ ազգ, որ մարդ գոհ է աշխարհիս վրայ իր վիճակէն, և միթէ տառապանքն ու դժուարութիւնքն են սովորաբար մարդիկը լաւագոյն վիճակի դրդող գրգիռները։ Ես այսպէս չեմ կարծեր. ճոխութեան, իմաստութեան, զօրութեան և վայելչութեան բարձրագոյն աստիճանը դեղերող անձինք իսկ՝ ստէպ ամենէն դժգոհ և դժբաղդ էակներ կ'դառնան։ Հայը՝ թէև թշուառ՝ հետևապէս դժգոհ՝ չյառաջադիմեր, վասն զի օգտաւէտ գործունէութեան գրգիռտուողներն ու կիրեերը կամ թմրած մեռած, կամ կենացյուսի կողմը հակած են։ Բաղդին կունակը հեծած մարդն անդամ դժգոհ է, և սակայն լաւագոյն վիճակի կ'նկրտի, վասն զի իր մտաւոր, բարոյական ու նիւթական կարողութիւնները սրացած են և օր քան զօր վեր ելնելու տենչանքն անյաղ։ Ահա անձ մ'որ գիտութեան կարելի սահմաններէն անցած՝ ըստ կոչելով աչքն երկին կ'սեւեռէ ու կը ննջէ. ուրիշ մը գինական փառաց կատարը հասած թէև, բոլոր աշխարհն իր ճանկին ներքև առնլու կ'ելնէ և Ռվկիանու մէկ ամայի կղզւոյն մէջ կ'գլորի անյարիր։ Աւելի վարը նայինք. ահա մարդ մը ունևոր. ունի նաև հրաշագեղ կին մ'որմէ կ'սիրուի, բայց անարժան էակի մը կ'երթայ կ'փարի. գիտէ սա մեծատունը, ոսկիի մէջ կ'լողայ և սակայն աշխարհիս գանձերն իր անհուն փափաքանաց մօտ անբաւական կ'գտնէ։ Զերկարեմ, ամէն էակ, եթէ միայն փոքր ինչ զգայուն ու խոհուն է, կ'խլրտի իր ներկայ շրջանէն դուրս նետուիլ, լաւ կամ վատ նպատակի մը գիմելու տենչով։ Այս է բնութեան օրէնքը. չէ, կ'սխալիմ, եթէ կայ մարդ մ'որ այս և ուրիշ բնութեան օրինաց դէմ կ'ընդվիզի, որ աշխարհիս մէջ ինքն իրմէ անչափս գոհ է, այս է Արմաշեան Սրեֆանն, կուսակրօն վարդապետ մը, որ ինչպէս ինք կ'գրէ Յ՚սոյ մէջ, գիրոնիեան սրահը (վաշ) բաղմած՝ բոլոր կ'մանէ, մեղի պէս ծաղկոցը գեղերող և քանի մը գիրոյ

նական բառ հեգնելու հետ գործ չունի։ Օդային մարմին մ՚է նա՝ որ երկրային կրից միզմը կ՚անդրոսնէ, հողեկանութեան բարձրադաւառները կ՚թռի, կ՚ծաղրէ Լեռը, զեր՚ի վեր կ՚սրանայ քան զԸրծէն և կ՚դիմադրաւէ Արևն, կ՚հասնի վերջապէս վերնատունը, ուր մարդ չկայ, և Հոգւոյն Սրբոյ դալստեան կ՚սպասէ, որ պիտի իրեն երևի Մամբրէի աղաւնեկին դէմքով՝ որպէս զի մեր վրայ շնորհ թափէ, հայոց աւերակները վերականգնէ և տանի մեզ այն դերերջանիկ աշխարհն ուր իրեն պէս չնաշխարհիկ հրեշտակներ կ՚ապրին։ Բայց Ստեփանէ մարգկային ազգի մէջ եղական էակ մ՚է, և անտեսանելի նոյն իսկ Նիկոդիմոսի ուշիմ ժողովրդեան աչաց, որ երբ Արմաշու վանուց քիւերուն վրայ բուռ մը նշմարեն՝ կ՚կարծեն տեսնել այլակերպեալ Ստեփանէն։

Բայց եթէ երկնային այս Ստեփանէն՝ գեղեցիկեան աղանդի մէջ զոհ ու զոհունակ է, ես զոհ չեմ, այլոց հետ՝ իմ վիճակիս. վասն զի կատարելագործութեան օրինաց կ՚հաւատամ, վասն զի դիտեմ որ կաթիլ մը ջուր մ՚եմ գիտութեան ովկիանոսին մէջ, վասն զի երկրի մարդ, կրից մարդ, յառաջադիմութեան մարդ՝ դիտեմ որ վեանքն անդուլ սպայքար մ՚է ուր նիւթապէս, բարոյապէս և մտապէս զարգանալու համար պարտիմ ճգնիլ մինչև դերեզմանին դուռը։

Արդ՝ դառնալով հայոց՝ զէթ Թուրքիոյ հայոց՝ իրենց դժգոհութեամբն հանդերձ ինչո՞ւ իրաւք չեն քալեր ազգային կենաց ասպարիզին մէջ, ինչո՞ւ միւս լուսամիտ ազգաց մօտ ստորին դիրք մը բռնած են, վասն զի ոմանք՝ անտարբեր և յուսահատ՝ անհաղորդ կ՚զանուին մարդկային բնութիւնը շարժող կրից, այլ միայն կենդանական յօժարութիւններ մշակելով, նիւթ, քար, ոսկի դիզելով յառաջանալ կարծեն, և զանց կ՚ընեն այն վայելից ստացումն զոր կարողեն հայթայթել միաքն ու սիրտը։ Դաս մը հայք ալ, որ մեծ մասը կ՚կազմեն, տաճկական կոյր ճակատագրին հետևելով՝ բաղդին կ՚թողուն անօրինել ամէն ինչ, ուրիշ կարգ մը մարդիկ հանդերձեալ կեանքը շահելու յուսով՝ ներկայ կենաց պայմանները կ՚մոռնան, և թէև դժբաղդ և դժգոհ՝ իրենց անդր-շիրիմեան երանութեան ասպիճանն արդի աղէտից ծանրութեան վրայ կ՚չափեն, այլք՝ ազգին յառաջադիմութեան կարապետները կ՚կարծեն լինիլ վարդապետները, ժառանգաւորաց դպրոցներն և լոկ Արմաշու Յ-ոով կ՚ապրին, անոր սիբիլեան ոճովը կ՚մարդուին։ Ազգին մէջ փոքրիկ մաս մը կայ միայն որ դիտէ թէ ի՛նչ են ազգի մը յառաջադիմութեան բուն պայմաննե-

ը, պիտէ թէ մարդս ոչ լոկ մարմին է և ոչ լոկ հոգի, և թէ պէտք է մին ու միւսը նոր հիմնական դաստիարակութեամբ զարգացընել, սակայն այդ մասը ձայն ունի միայն այլ ոչ զօրութիւն իր խորհուրդներն 'ի կատար հանելու, և այս ձայնը ստէպ կ'կորսուի մոլեռանդ կրօնատրաց վայնասունին և տիրայուներու դոռ ու դոչումին մէջ։

Մարդ այլազան պիտոյից ենթակայ է։ Այս պիտոյից սահմանը կ'ընդարձակի՝ քանի ընդարձակին իր մտաւոր և բնական կարողութիւնները։ Ինչպէս քաջ կ'դիտէ Պօտրիյար տնտեսագէտը՝ պիտոյից զանազանութիւնն անասուններու վրայ ևս կ'երևի, այս տարբերութեամբ որ իւրաքանչիւրինը սահմանափակ է և իր կազմութեան համապատասխան, մինչդեռ մարդունն՝ անհունս կ'ընդլայնի իր կրթութեան և փափաքանաց աստիճանին համեմատութեամբ և աստուածարանից փաստ կ'ընծայէ հոգւոյ անմահութեան 'ի նպաստ։ Մրջունն այնքան պիտոյք չունի որքան թռչունը, ձուկն այնքան պիտոյք չունի որքան մուկն, ոչխարն այնքան պիտոյք չունի որքան եզն ու ձին, ձին՝ որքան փիղն, և այլն։ Մարդկային կարգին մէջ՝ եթէ վայրենին առ այժմ ծառի արմատով, գետնի տնակովը, հովիւն իր ոչխարի կաթովը, վրանովն ու բուրդէ կապայովը, քաղաքակիրթն՝ իր ընտիր համադամներով, հոյակապ շէնքերով և սիրտ ու միտք զարգացընող սքանչելի գիւտերով կ'շատանան, օր մը պիտի գայ որ այս վայելքն աննշան պիտի դանեն. և արդէն ամէնքն՝ իրենց շրջանին մէջ՝ կ'նկրտին բարձրագոյն աստիճանի հասնիլ, քանի որ նոր իրերու հետ նոր պիտոյք կ'ծնին. այնպէս որ այսօրուան վայրենին կրնայ վաղը բարեկիրթ դառնալ, անեահման տենչանօք վառիլ։ Ամենէն շատ պիտոյք ունեցող մարդը քաղաքակրթութեան վերագոյն աստիճանը կ'գտնուի, ամենէն կատարուն մարդն է։ Բաղդատէ ասիայիին պիտոյքն եւրոպայիին պիտոյից հետ, ի՛նչ անհամեմատ տարբերութիւն։ Ինչ որ մեզի համար պերճանք է. օրինակի համար ապարիկեայ և կաղա՞որ փողոց մը, եւրոպայիին և ամերիկայիին համար 'ի վաղուց անհրաժեշտ, գազիկ պիտոյք մ'եղած է։ Ասոր վրայ դատէ ամէն բան ընկերային և քաղաքական իրայ մասին։ Կարծես թէ այս սաձեցուն փափաքանաց երևոյթն անպոյ է հայոց մէջ, և այս բանս իր պատճառն ունի։ Առ հասարակ մեր վարդապետները՝ թերևս ամէն բան իրենց սեպհականելու համար, մեզի բաւականասէր, սակաւասէր, չափաւոր լինիլ կ'քարոզեն՝ այս քարոզին հակառակը գործելով, կ'քարոզեն որ մեր հայն այսօր ու-

տենք և վաղուանը չմոռանենք, հոգ չէ եթէ վաղը մեր բերանը հովին բանանք, կ'խրատեն մեզ հորիզոնէն անդին զտնուած անյայտ աստղին նայիլ, անոր ձկտիլ, ծոմ պահել, ճգնել, ապաշխարել, տանջուիլ, և այս ընելով չեն մոռաներ երբէք որ բնութեան դէմ կը խօսին, Աստուածուստ մեզի շնորհուած կարողութեանց ջնջումը կը պահանջեն։ Եւ սակայն այս կարողութեանց ներդաշնակ մշակութեան մէջ կ'կայանայ բուն յառաջադիմութիւնը։ Ջնջէ այդ կարողութեանց մէկ մասն և կ'ջնջես մարդը, կ'արտադրես խոտակեր ճգնաւորը կամ կուսակրօն Ստեփանէն, տգէտ մեծատունը կամ մուրացկան գիտունը, տխմար քաղաքային կամ աղքատ իմաստունը, նենգաժէտ կենցաղագէտը կամ պարզամիտ գիտնականը, անբան ստուգին կամ արիւնարբու յեղափոխականը։ Եւ այժմեան ընկերական վիճակին թագուն, կրծան որդը, ներքին հիւանդութիւնը, շրջանաւոր յեղափոխութեանց պատճառն իրաւանց և պարտուց անիրաւ տնօրէնութիւնն է, կրթութեան և դաստիարակութեան, աղքատութեան և հարստութեան խտրական հայթայթումն է։ Ուրեմն եթէ կամիս որ դժգոհութիւնը՝ Մշակի ըսածին պէս արդիւնք բերէ, բաղդաւաճման խթան լինի, պէտք է որ կրօնական նախապաշարումները ցրուին, պէտք է որ ժողովուրդն իր դժգոհութեան, իր հիւանդութեան պատճառները հետազօտէ, պէտք է որ իր չորս դին նայի քան թէ աներևոյթ աշխարհի մը, պէտք է որ գործելու և արդիւնապէս գործելու միջոցները փնտռէ և իր օրինաւոր փափաքները խղդելու տեղ լրայրնելու ճգնի . . . ։

Գիտես որ մեր Կեդրոնական Ընդհանուր ժողովն ալ փափաք ունի վարչային մեքենան կազմելու. դժգոհ է այժմու մեքենայէն, բայց արի տես որ՝ ըստ երևոյթին՝ քաջ մեքենագործ չէ և մեքենայութեանց աչք կ'գոցէ։ Այո, դժգոհ է մեր Ընդհ. ժողովը, բայց յաւին տեսակը չգիտնալով կամ չգիտնալու զարնելով դարմանը հինգ վեց տարիէ 'ի վեր կ'փնտռէ։ Ձեռ յուսար որ աղդին վերքը բուժի, քանի որ այժմ անոր գլուխը վիրաբոյժ մ'է, և հնարամիտ վիրաբոյժ մը։ Ու այժմ երկանց մէջն է Ընդհանուր ժողովը. նիստերն իրարու կ'յաջորդեն, անընդհատ ճառեր կ'խօսուին, դիւանները կ'շարժին, տեղեկաբերները կ'մաքառին, կարծիքները կ'ընդհարին, նոր նոր խնդիրներ սեղանին վրայ կ'դրուին և յանկարծ՝ վիճաբանութեան վերջ չտրուած՝ փակման ժամն որ կ'հասնի՝ երեսփոխաններն իրարմէ ձմատելի շուտ կծիկը դնելու խնդրոյն վրայ կ'մրցին՝ յաջորդ

նիստին մեծ մեծ գործեր վճարելու յուսով։ Ունայն յոյս։ Ով որ չհաճիր շաղել՝ օրերով կ'մաղէ, կ'ըսէ առածը։ Մեր Ընդհանուրն ալ շատ բարակ կ'մանէ մինչև որ հալի ու մաշի ժողովրդեան հետ, որ յուսալէ տաղտկացած՝ անտարբեր աչք կ'դիտէ իր ներկային ու ապագային վրայ աչքի լոյս և լեզու թափող երեսփոխանական մարմնոյն վրայ, և արդէն անոր ծնելիքը վիժած կամ անհարազատ սեպելով՝ անէ անուամբ կ'կնքէ, բառ մը նորահնար որ Ռուսինեան էֆ'նոտին ապէնդ հետևութեամբը պիտի լինի։ Ըստ իս՝ վարչային մեքենայ շինելու լաւագոյն միջոցն է բնաւ չշինել և նոր դիւտի մը սպասել, զոր հարկաւ Պ. Ստեփանէն իր գիպոռնեան սրահէն մեղի պիտի շնորհէ, վասն զի այդ սրահին մէջ ամէն բան կայ ուղիղ բանէն զատ։ Իսկ մինչև որ այս շնորհը գայ՝ թող Ղալաթիոյ խմբակ ըստուածն իր մեքենայութիւնը Պատրիարքարանի մէջ լարէ և անոր ղեկը վարէ։ Յուսամ որ չմերժեր այս պաշտօնը, առ համեստութեան՝ բաւական սպահեց իր անձնուէր ծառայութիւնները, թող այժմ բաց արևուն շարժի և ազգին երախտագիտութեան յոյսերն առանց շիկնելու ընդունի։ Նա մանաւանդ եթէ յաջողի այնպիսի երեսփոխանութիւն մը կազմել տալու հնարը գտնել, որու սանձն իր ձեռքը մնայ՝ առանց պատասխանատուութեան ներքև մնալու, այն ատեն ազգին բանը լիովին կ'բուսնի, Ս. Պատրիարքին ծանր բեռը կ'թեթևնայ և դժգոհներն ափ 'ի բերան կ'լինին։ Ըստ Մասիսի՝ այս խմբակին արդէն սահմանադրական ռեֆենայուրիոնները սկսած է և հրահանգներ կ'ուղղէ Պատրիարքարանի կնքով առ գաւառայինս՝ որպէս զի իր ուղած երեսփոխաններն ընտրեն։ Այսպէս քիչ առեն՝ Կեդրոնական Ընդհանուր ժողովը պիտի զատի, նորոգուի և խմբակին հարազատ ծնունդը պիտի դառնայ։ Իմ լսածիս նայելով Մշոյ առաջնորդ՝ Մամբրէ եպիսկոպոսն ալ՝ գիպոռնեան սրահին գահակալ՝ դերահանձար Ստեփանէին հետ ձեռք ձեռքի տուած՝ խմբակին գործը գիւրայընելու կ'ճգնին՝ այնպէս որ ք'չատանէն՝ ինչպէս ամէն դաւառ՝ դուք ալ իրիրդնք՝ խմբակապետին լծին ներքև պիտի մնանք և առանց անոր հրամանին քայլ մը չպիտի առնուք, ձեր եկեղեցւոյն համար ուել մ'անդամ չպիտի գնէք։ Կ'տեսնեմ ինչպատատ ու անխնայ ճիրաններու որս ընկած են ոչ միայն կեդրոն, այլ գաւառ, քաղաք, գիւղ, ազգային պատիւ և իրաւունք։ Կ'տեսնեմ թէ սրչափ սխալեր եմ՝ իմ նախորդ գրոյս մէջ կարծիք մը յայտնելով թէ Ս. Պատրիարքն ինքն իր կամաց տէրը լինելու, պատրիարքական յարգն

ու ներգործութիւնը բարձրացընելու, և առանց խմբակին թելադրութեանց ազգը կառավարելու միտում կ'ցուցընէր։ Բայց կարողէր այդ. երախտագիտութիւնը կ'ներէր որ զինքը պատրիարքական աթոռը հանողները Պատրիարքարանէն դուրս վռնտէր։ Այսօր պաշտօնական կնիքն անոնց կ'յանձնէ, ով կ'երաշխաւորէ որ վաղն ալ իր պատրիարքական կնիքն անոնց չպիտի յանձնէ, միշտ հրաժարեալ վիճակի մէջ ներկայանալով ազգին՝ որ ազգն հրաժարեցընել տալու դահակալմը չպանէ։ Մեղք, հաղար մեղք։ Երբեմն մեծ համարում ունէի Ներսիսի վրայ։ Ստէպ կ'տեսնուէի հետն երբ տակաւին պարզ քարոզիչ մ'էր, և ազգին նկատմամբ՝ վսեմ խորհրդոյը վրայ կ'զմայլէի։ Բարձրանալով ինչ նա։ Իր Խաս զիւղի անշուք տան մէջ, Ս. Ստեփաննոս եկեղեցոյ պարզ բեմին վրայ հոյակապ կերպարան մ'էր, հայրենասէր հոգի մ'էր, պերճաբան, անկախ անձնականութիւն մ'էր որ ազգին առջև կ'փայլէր և անոր սրտին կ'տիրէր։ Ո՛հ, ի՛նչ անկում. դահն ու բարձը պզտիկցուցին զինք, փառքն ու շուքը գլուխը դարձուցին, հայկական շողոքորթներ սնափառութեան տարին զինք, և յետադէմ, անձուկ դաղափարներու։ Ո՞ւր է այժմ այն մեծիմաստ գարոզիչը, որ մեացին իր վեհ խորհուրդները . . . իր դահակալութիւնն իբրև երկնատուր շնորհ մը, յառաջադիմութեան դրաւական՝ Սահմանադրութեան և ազգին իրաւանց գործադրութեան դարաղլուխ հռչակուեցաւ, և սակայն կ'ցաւիմ ըսելու որ եթէ իր նախորդին օրովը պատահէին՝ ինչոր իր օրովը տեղի ունեցան ծանր և աղդամեաս պարագաներ՝ ահագին դոռ ու զոչում պիտի բրդէր, ամբաստանութեան գիրեր պիտի յօրինուէին այն կուսակցութեան կողմէ որ օտար շահուց, օտար քաղաքականութեան ծախուած է։ Անմոռանալի Դահակալին օրովը տեսանք ձեր Իզմիրի նշանաւոր Տեղապահին անդառնալի արտաքսումն, և անբմբունելի քաղաքականութեամբ ձեր վիճակին սոսկալի երկպառակութեան մատնուիլը, պատրիարքական թագրիրով Աֆէյի խափանումն, որու միակ յանցանքն էր կրօնաւորներու մոլութեանց դէմ գոռալը, Բաուի առաջնորդին բռնութեամբ բանտարկուիլը, Քղլի Եփրեմ վարդապետին այլազգեաց ձեռօք սպաննուիլը, Պանորմայի Տ. Ոսկի քահանային բանտ մտնելը, և այն ներքին գեղծումներն, եկեղեցականաց ըմբոստութիւնը, սահմանադրական օրինաց խաղալիկ դառնալն և ազգին ողջամիտ մասին անտարբերութիւնը, որոյ վրայ երկար խօսելու պէտք չկայ . . . :

ՀԱՀՆՈՒՐ

ԱՆԼՈՒՐ ԲԱՐԲԱՐՈՍՈՒԹԻՒՆ ՄԸ.

Օսմանեան կառավարութիւնը՝ Վեհափառ Սուլթանին արդարասէր խորհրդոյ թարգման՝ շարունակ հրամանագիրներ կ'ուղարկէ առ կուսակալս որ հպատակաց անբռնաբարելի իրաւունքը պաշտպանեն առանց խտրութեան, անձի, պատուոյ, կենաց, սեպհականութեան դէմ բուռն շարժումներն արգիլելու համար ամէն օրինական միջոցներ 'ի գործ դնեն և հոգ տանին որ արդարութիւնը տիրապետէ ամէն վարչային տնօրէնութեանց ու դատաստանական վճիռներու մէջ, որպէս զի դանդատ ու բողոք չլսուին և ապահովութիւնն ու անդորրութիւնն անվրդով մնան։

Այս հրամաններն 'ի գործ դնելու, այս ապահովութիւնն՝ որ տէրութեան մը գոյութեան անհրաժեշտ մէկ պայմանն է, ձեռք բերելու համար կառավարական իշխանութիւնն իր ձեռաց ներքև ունի պաշտօնակալներ, դատաւորներ և զինական զօրութիւն։ Արդ՝ երբ անոնք որ տէրութեան օրինաց գործադիրներն են, որ ժողովրդոց իրաւունքը, ընտանեաց պատիւը, կեանքը պահպանելու պաշտօնն ունին, կ'ելնեն այդ օրէնքն, այդ իրաւունքն ոտնակոխ կ'ընեն, պատուոյ, կենաց դէմ կ'գործեն, ընտանեկան սրբավայրը կ'բռնաբարեն՝ ոչ միայն Վեհափառ Սուլթանին հրամանն արհամարհած, ոչ միայն տէրութեան շահուց և խաղաղութեան թշնամի եղած կ'լինին, այլև ընդհանուր սրտմտութիւն, անհանգստութիւն կ'պատճառեն և աւելի վտանգաւոր են ընկերութեան մէջ քան լեռներու ելուզակներ, քանի որ հասարակաց պաշտօնէութեան քողին տակ ոճիրներ գործելու կ'յանդգնին թերևս անպատիժ մնալու յուսով։

Սակայն՝ երբ բարձրագոյն իշխանութիւնն անպատիժ կ'թողու այս տեսակ օրինադրուժ պաշտօնատարներ՝ կերպով մ'անոնց մեղսակից համբաստանուելէն զատ՝ ընկերական կարգն 'ի սպառ կ'խանգարէ, վստահութիւնն ու ապահովութիւնը բոլորովին կ'բառնայ և հասարակաց միտքն ու սիրտը կ'վշտացընէ ու կ'դառնացընէ իրեն դէմ։ Այս վիշտն ու դառնութիւնը կ'տիրեն դեռ ևս քաղաքիս բազմաղդի ժողովրդոց մէջ, այն խուժդուժ արարմանց առթիւ որ տեղի ունեցան հայ ընտանիքի մը դէմ՝ նախորդ կուսակալ Գայսէրլի Ահմէտ փաշայի օրով՝ որ՝ ըստ երևոյթին՝ տէրութեան օրինաց, իր Վեհապետին զգացմանց անհմուտ և ժամանակիս փափուկ քաղաքականութենէ բոլորովին անդէտ պաշտօնատար մ'է։ Թէև ազգային և օտար լրագիրներ երկարօրէն պատմեցին այս անլուր դէպքին հեղինակնե-

ը դատապարտելով, սակայն մենք ևս պարտ կ'համարինք նոյնը կրկնել համառօտիւ։

*
* *

Ներկայ ամսոյս 5ին խումբ մը ոստիկանութեան զինուորներ՝ դլուխ ունենալով Հասան աղան՝ Պ. Յ. Վէմեանի դեռեզրեայ տան առջև կ'ներկայանան և տնեցւոց կ'հրամայեն որ իսկոյն տունը պարպեն դուրս ելնեն։ Տիկին Յ. Վէմեան կ'պատասխանէ թէ իր դատը վերջնական վճիռ մը չէ առած, թէ իր հայրենի ժառանգական տանն իրաւունքէն չէ կարող հրաժարիլ, և թէ կ'փափաքի տեսնել այն դատավճիռն որով զինքը տունէն հանել կ'ուզէին։ Թէև Հասան աղան կ'պնդէ թէ ինք պարտաւոր է իրեն տրուած հրամանը կատարել, բայց բարեսէր անձանց միջամտութեամբ զինուորները կ'հեռանան։ Հետևեալ օրը Պ. Յ. Վ.ի ընտանեայ կողմէ աղերսագիր մը կ'մատուցուի առ Բ. Կուսակալն՝ խնդրելով որ քանի մ'օր պայմանաժամ տրուի իրենց ուրիշ տուն մը գտնել փոխադրուելու նպատակաւ։ Բ. Կուսակալն ամէն աղերս կ'մերժէ, և ոստիկանութեան պետ՝ Իսրահիմ պէյին կողմէ վերստին հրամաններ կ'տրուին Հասան աղային որ Պ. Յ. Վ.ի տան վրայ կ'քալէ՝ ջոկատ մը զինուոր առնելով որպէս թէ Հերսէքի մէկ բերդը պաշարելու կ'գիմէր։ Ահա այն ատեն կ'սկսի եղեռնական տեսարան մը՝ չէ թէ Քիւրտիստանի մէկ անշան գիւղին մէջ, չէ թէ լեռներու մէջ և էնկէրիութեան ու բարբարոսութեան օրով, այլ Զմիւռնիոյ մէջ, ուր ամէն օտար տերութեանց հիւպատոսները ներկայ են, այլ հայոց թաղին մէջ, որու կիր են տաճկայ, յունայ և այլ հասարակութեանց թաղերը, այլ այնպիսի քաղաքի մը մէջ որ անընդհատ հաղորդակցութիւն ունի Մայրաքաղաքին ու Եւրոպիոյ ժողովրդոց հետ, այլ Օղոստափառ Սուլթան Ազիզ խանին օրոմն՝ որ օր մ'առաջ կրկներ էր իր օրինասահութեան և արդարասիրութեան հրամաններն առ կուսակալս։ Զինուորները սանդուղներով տան պարտիզին պատին վրայ կ'ելնեն և կ'սկսին նախ քարեր տեղացընել տնեցւոց դլխուն, անզգայ մնալով անոնց աղիողորմ աղաղակներուն և ասպա վար կ'իջնեն։ Ի զուր Տիկին Յ. Վ. կ'պաղատէր որ յարդեն ընտանի յարկը, և հեռու կենան, յանկարծ քար մը դլխուն դալով զետինը կ'ելնայ արիւնլուայ։ Այս որ կ'տեսնէ ամուսինը կ'շուարի և օդին հրացան մը կ'պարպէ օդնութիւն կոչելու մտօք։ Այս հրացանին ձայնն ուղելով ապստամբական շարժում համարիլ՝ զինուորը իրենց սուրերը կ'քաշեն ու կ'սկսին աջ և ահեակ զարնել՝ այն միջոցին որ տնեցիք դուրս ելնելու պատրաստութիւն կը ցուցընեն։ Բայց զինուորները կատղեր էին, իրենց արիութիւնն անմեղ արարածներու, ծերունի հօր մը վրայ, կանանց վրայ, ման-

կանց վրայ կ'ուզէին փորձել և չորս պատի մէջ զամէնքը չարաչար վիրաւորելէն ետև՝ փողոցի դուռը կ'բանան և դուրսը սպասող ուրիշ զինուորներ ներս կ'խուժեն, վիրաւորները քաշքշելով դուրս կ'հանեն և բոլոր տան կահ կարասին փողոցը կ'նետեն։ Դրացիք և ներկայ գտնուող անձինք անհնարինս կ'ցաւրանան և կ'սոսկան տեսնելով այս անլուր վայրենութեան ըՀերը։ Միայն գլուխը ջախջախեր էին, միւսին ստինքը դանակով հարուածեր, ուրիշին ձեռքն ու սրունքը վիրաւորեր էին։ Այս բաւական չէ, զինուորները՝ սուրերը մերկացած՝ կ'շրջապատեն վիրաւոր կիներն, որպէս թէ եղեռնագործներ լինէին, և հրելով, զարնելով՝ մինչև հայոց հիւանդանոցը կ'տանին։ Անկից ալ տեղական կառավարութեան դուռը կ'փոխադրուին և Բ. Կուսակալին ներկայանալ կ'ուզեն։ Բայց Նորին Բարձրութիւնն ոչ միայն կ'մերժէ լսել անոնց արդարացի բողոքն ու աղերսը, այլև անմեկնելի դաժանութեամբ կ'հրամայէ որ տանին բանտարկեն . . . ։ Այժմ Պ. Ց. Վ. տաճկայ հիւանդանոցն է, իսկ իր աներձակը՝ բանտը. միւս վիրաւոր կանայք տուանձին տան մէջ կը խնամուին։

*
* *

Այս ծանրակշիռ իրողութիւնը հայ ժողովրդեան մէկ պատուաւոր ընտանեաց դէմ՝ ամէն հայու ծանր հարուած մ'է և անոր բնապէս տրամալի խորհրդածութեանց նիւթ կ'ընծայէ։ Միթէ մեր հայութիւնը, մեր հանդարտ և հլու բնաւորութիւնն է որ ստէպ մեր վրայ կ'հրաւիրեն այսպիսի բռնական գործեր՝ չգիտենք, այս գիտենք որ դարաւոր հաւատարմութեամբ երեւելի հանդիսացած ժողովրդեան մ'անհատներն այս աստիճանի չեն վիրաւորեր, և վստահ ենք որ կառավարութիւն այս խժդժական գործը քննութեան առնելով՝ պիտի փութայ փնտռել ու պատժել Վեհափառ Սուլթանին կամայ դէմ շարժուղներն և հասարակութեան մէջ տիրած անվստահութիւնն ու երկիւղը փարատել այսպիսի փափուկ պարագայի մը մէջ։

Արդէն ժողովրդեան կողմէ պատգամաւորութիւն մը ներկայանալով խնդրած էր քաղաքական ժողովն որ եղելութիւնը Բ. Դուռը հաղորդէ և արդարութիւն պահանջէ։ Քաղ. ժողովն առարկելէն ետև թէ իր ձեռնհասութենէ վեր է այսպիսի գործի մը միջամտել՝ պատգամաւորներու թախանձանաց և սաստրագրեալ խնդրագրոյն վերայ միայն յանձն առաւ իրողութիւնը յայտագրել առ Բ. Փոխարքայն և առ Ս. Պատրիարքն։ Սակայն քանի որ այժմ արդարակորով Կուսակալի մը, Բարձր. Էսատ փաշա, նախկին Սատրազամին հովանաւորութեան ներքև կ'գտնուինք՝ անհրկիտ ենք որ ամէն ինչ ըստ օրինի կ'քննուի և արդարութիւն կ'հատուցուի։

ԶՄԻՒՌՆԻՈՅ ԽՆԴԻՐԸ

Այս խնդրոյն վրայ մենք գրելէն ձանձրացանք՝ մեր հեւաւոր ընթերցողներու եւս ձանձրոյթ տալով, բայց դեռ չձանձրացան անոր հեղինակները, որ անձանձիր կ'շարունակեն նոյն անել ճամբան, և որ ցաւալին է, օր ըստ օրէ կ'վառին ու կ'բորբոքին։ Այս ինչ կնճռալի և հիանալի խնդիր է որ տարիներ կ'տևէ առանց լուծումը գտնելու, մինչդեռ չորս հինգ տարիէ 'ի վեր աշխարհիս վրայ աւելի մեծ և կենսական խնդիրներ լուծան, սոսաւոր պատերազմներ սկսան ու վերջացան, սպառազէն թշնամիներ սուրը վար դրին և իրարու հաշտութեան ողջոյն տուին, ահռելի աղէտք ու ձախորդութիւններ ճար ճարակ դտան, քաղաքական փոփոխ վիճակներ իրաւախոհութեամբ դադրեցան, միով բանիւ մեծ, նշանաւոր ձեռնարկներ 'ի կատար հասան դժուարութեանց յաղթելով, և այժմեան պատերազմին կայծն ալ, եթէ սահմանափակ մնայ՝ անտարակոյս քիչ օրէն պիտի ցրուի։ Իսկ ի՞նչ մնայ՝ հայոց այս տարտամ ու երկպառակ վիճակը, այս անօգուտ կռիւները, այս աղգամեաս շարժումները դեռ դադար չառին։ Ի՞նչ է այս յարատև դժտութեան պատճառը, ի՞նչ է այս անմիաբանութեան ոգին, որ մեր ազգաղան 'ի կորուստ պիտի մատնէ, մինչդեռ ուրիշ հասարակութիւններ յառաջադիմութեան շաւղին մէջ կ'մրցին, աւելորդ է կրկնել և երեքկնել։ Երկու կուսակցութեան կողմէ մերթ ընդ մերթ առնուած ծուռ քայլերը, խոհական անձանց առաջարկած իրաւախոհութեան պայմանները, մեր կարծիքն արդէն յայտնած ենք։ Արդ՝ թէ Խրիմեան Հայրիկին, թէ Գարեգին վարդապետին, թէ այլոց և թէ մեր խորհուրդներն ապարդիւն մնային, և անոնք որ հաշտարար միջոցներ, սիրոյ ու միութեան քարոզ ու յորդոր տուին ղէշ հոգի եղան մեզի պէս, բամբասուեցան, զրպարտուեցան։ Բայց փոյթ չէ։ Ժամանակը պիտի արդարացնէ մեր խօսքը։ Երբ ժողովուրդ մը ճշմարտութեան ձայնին անուշադիր՝ ծայրայեղութեան մէջ կ'դլորի, կ'ուշաբրի միայն երբ նոյն ծայրայեղութեան մէջ իր պատիժը կ'զանէ։ Այն ատեն պիտի ապաշաւէ, բայց շատ ուշ, այն ատեն պիտի զգայ ըրած ահագին կորուստները՝ որ ստացած կամ ստանալիք օգտից հետ բաղդատելով անհամեմատ ծանր

պիտի դանէ, վասն զի ինքզինքը կրթութեան և լուսաւորութեան աստիճանին մէջ շատ վար պիտի տեսնէ միւս աղգաց մօտ։

Ուստի քաջ գիտնալով որ մնայ այս անհաշտ տրամադրութեան մէջ ինչ որ ըսենք ներգործութիւն մը չպիտի ունենայ, նա մանաւանդ ծուռ պիտի մեկնուի և այս ու այն կողման անախորժ պիտի թուի — ըստ որում այսպիսի պարագայից մէջ անկողմնապահութիւնը յանցանք կ'սեպուի — պիտի պատմենք միայն խնդրոյն ստացած ներկայ ծանր կերպարանքը։

Արդէն յայտնի է որ այս Զմիւռնիոյ խնդիր ըսուածը քանի մը ձև ու դոյն առաւ մէկ երկու տարիէ 'ի վեր։ Ի սկզբան Գաւառական ժողովոյ օրինաւորութեան ու ապօրինաւորութեան և չաղգային յանձնաժողովոյ մը կազմութեան խնդիրն Եդեսեանի խնդիր դարձաւ՝ Կեդրոնական վարչութենէ Կ. Պոլիս կոչուելովն, և երբ Խրիմեան Հայրիկն եկաւ վիտքերն աւելի բանաւոր ուղղութիւն մ'առին թէև, Ս. Պատրիարքն սիսկսուեցաւ բացասական պատասխան տալով իր խոստումն ետ առնուլ, և տեղւոյս Քաղ. ժողովոյն խնդրանօք Արժ. Գարեգին վարդապետը Սահմանադրութեան գործադիր քննիչ կարգել, սակայն այս մասին Եդեսեանց կողմէ վերստին ծագած դանդատներէ և խաղաղութեան ապահովութենէ սիսկսեալ Գարեգին վարդապետը կ'հրաժարի՝ 'ի մեծ զժգոհութիւն միւս կողման, և կ'թողու որ իրմիրցիք ինքնուրոյն կարդադրեն իրենց գործերն ինչպէս որ կ'խոստանային։ Սակայն այն օրէն սկսան գործերն ևս քան զևս խառնակիլ և Գարեգին վարդապետին չուն մեղի շատ ծանր նստիլ։ Նախ՝ երեսփոխանական ընտրութիւններն ըստ Սահմանադրութեան կամ ըստ հրահանգի կատարելու մասին փոքր 'ի շատէ տարաձայն կարծիքներ ու վէճեր կ'ծագին թէ Ընտրողական ժողովին և թէ հասարակութեան մէջ։ Յետոյ հրահանգապահ* կուսակցութեան ընտրելիներն ամբողջակի երեսփոխան կ'ընտրուին, սակայն ընտրութեան մէջ ապօրինաւորութիւններ նշմարուելով՝ բողոքներ կ'ուղղուին առ Ընտրողական ժողովոյ Արժ. Նախագահն և առ Ամեն. Ս. Պատրիարքն սահմանադրապահ կուսակցութեան կողմէ և

*Երկու կուսակցութիւններն անուանելու համար՝ այս անգամ Եդեսեան եւ Հալիգեսեան մակդիրներն անյարմար համարելով — բանի որ խնդիրը տարբեր կերպարան է առած — աւելի պատշաճ սեպեցինք հրահանգապահ եւ սահմանադրապահ բառերը գործածել, երկարանչիւր կուսակցութեան էութեան հիմն առ այժմ հրահանգն ու Սահմանադրութիւնը լինելուն՝ ըստ երեւոյթին։

քննիչ մը կ'խնդրուի։ Ամիսներ կ'անցնին և Ս. Պատրիարքը պատասխան մը չդրկեր ոչ Ընտրողական ժողովոյ Նախագահի դրոյն և ոչ բողոքարկուայ հանրագրին։ Այս յապաղումն և մայրաքաղաքէն հասած ձայները թէ Ս. Պատրիարքը նորընտիր երեսփոխանները պիտի հաստատէ բողոքներն առ ոչ ինչ դրելով, ոչ միայն կուսակցական ոգին աւելի ևս կ'զրգռեն՝ այլև ապօրէն ընթացից առիթ կ'լինին, մանաւանդ երբ Արժ. Նախագահն՝ երեսփոխաններն 'ի ժողով դումարելու կ'ելնէ և տեղական կառավարութեան կողմէ կ'արգիլուի՝ ազգային Պատրիարքարանի տնօրէնութեան սպասելու խնդրանօք և սպառնայեալ խռովութեան առաջն առնելու մտօք։

Ազգ. Պատրիարքարանի այս անտարբեր և արհամարհական դիրքն առ բողոքարկուս, որ մինչ ցարդ ոչ ուղղակի և ոչ անուղղակի պատասխան մը ստացած չլինելով Ս. Պատրիարքէն՝ սաստիկ յուզուեր ու զայրացեր էին, տեղական կառավարութեան պէպէլէի տրոյ և այլ գործոյ կարգադրութեան համար ըրած ստիպողական պահանջումը, վարչութեան մարմնոյն միայն երկու ժողովականէ մնալը՝ պատճառ կ'տան սահմանադրապահ կողմանն Բ. Կուսակալին խնդրագիր մատուցանել՝ առ ժամանակեայ յանձնաժողովի մը կազմութեան մասին, որ պաշտօն պիտի ունենար պէպէլէի գործերը տնօրինել մինչև ժողովոյ սահմանադրապէս հաստատութիւնը։ Բ. Կուսակալն այս առաջարկութիւնն ընդունելով՝ նոյն մտօք հրաման կ'ուղղէ առ ազգ. Առաջնորդարան և Քաղ. ժողովոյ Ատենապետ էֆէնտին այս հրամանը կատարելու համար Միրալայ պէյին հետ կ'բանակցի և 60ի չափ ազգայնոյ հրաւէր կարգալ կ'որոշուի։ Այս որոշման գործադրութիւնը չբրած և Ճիշտ այն շաբաթ օրն որ (սեպտ. 3) Վէմ եան տան աղէտալի դէպքին վրայ բազմաթիւ ազգայինք սաստիկ յուզուած յԱռաջնորդարան դիմելով բարբարոսական եղելութիւնն առ Բ. Սատրազամն հեռագրել կ'պահանջէին, Ս. Պատրիարքի կողմէ նամակներ կ'հասնին յԱռաջնորդարան, նամակներ՝ որոց բուն իմաստն 'ի պաշտօնէ չհրատարակուելուն՝ ատեն մը հասարակութեան մէջ այլև այլ մեկնութեանց ու տարաձայնութեանց առիթ կ'լինին։ Յետոյ կ'իմացուի որ նամակին մէկն առ Բ. Կուսակալն ուղղեալ է, որով Ս. Պատրիարքը յատկապէս կ'խնդրէր նորընտիր դաւառական ժողովին նիստը դիւրացընել, ամէն արգելք բառնալով, և միւսն առ Ընդհանրական ժողովոյ Նախագահն՝ որ առաջին նիստ մը կազմել և ընտրութեանց տեղեկագիրը պատրաստելու տալով Կեդրոնական վար-

ՀՈՒԹԵԱՆ հասցընէ։ Սակայն Բ. Կուսակալին պաշտօնանկութեան լուրն երկուշաբթի հանելով՝ Արժ. Նախագահն արժան կ'դատէ յաջորդ Կուսակալին վերապահել պատրիարքական դիրը։ Իսկ միւս օրն հետեւեալ տպագիր հրաւէրը կ'ուղղէ արդէն որոշեալ աղգայնոց.

Մեծապատիւ Սիրելի,

Տեղական կառավարութեան կողմանէ առ ազգային առաջնորդարան ղրկուած հրամանագրով պէտքը տրոց թէ հաշիւներու քննութեան եւ թէ հաւաքման եղանակը դիւրացընելու պաշտօնով յատուկ յանձնաժողով մի կազմել հրամայուած է. ուստի կը հրաւիրեմ զՄեծապատուութիւն Ձեր առանց որ եւ իցէ զանցառութեան ներկայ գտնուիլ յԱռաջնորդարան չորեքշաբթի սեպտեմբեր 10 յետ կիսաւուր ժամը 1ին ուր Մեծաշուք Միրալայ պէյին ներկայութեան յիշեալ յանձնաժողովը պիտի կազմուի։ Բարեխնամ տէրութեան տուրքի վերաբերեալ կարգադրութեան համար լինելով սոյն հրաւէրը, ինչպէս ամէն հրաւիրելոց նոյնպէս Ձեր Մեծապատուութեան կ'ազդարարեմ որ բարեհաճիք անյապաղ ներկայ գտնուիլ յԱռաջնորդարան յորոշեալ ժամուն։

Զմիւռնիա, յԱռաջնորդարան. 9 սեպտ. 1875։ (կնք.)

Ահա այս տեղն է յատալի և ծանր հետեւանաց ղրկող. եղողղարմանալի մէկ կէտն որ, մինչդեռ Արժ. Նախագահին հրաւէրին վերայ՝ հրաւիրեալներէն յԱռաջնորդարան կ'գիմէին ինչպէս նաև Միրալայ պէյը, Արժ. Նախագահն՝ ընկերութեամբ Բաղ. ժողովոյ Անտենասեան էֆէնտիին՝ պաշտօնանկ Բ. Կուսակալին կ'գիմէր Ս. Պատրիարքին դիրը կ'մատուցանէր՝ ապահովցընելով որ նոր կազմուելիք Գաւառական ժողովն ամէն ազգային և կառավարութեան յանձնարարած գործերը պիտի տնօրինէ, հետեւապէս յանձնաժողովի մը կազմութեան կարեւորութիւնը չմնար։ Բ. Կուսակալն՝ ոչ այնքան Ս. Պատրիարքին դրէն ներգործեալ որչափ Վէմեան պատահարին վրայ հառաջակութեան դժգոհութենէ՝ և արդարացի տրտունջներէ զգաստալ՝ իսկոյն մարդ կ'ղրկէ յԱռաջնորդարան և Միրալայ պէյը կանչել կ'տայ։ Ներկայ գտնուող ազգայինք այս տարօրինակ դարձուածքին վրայ սաստիկ կ'զայրանան և յանձնաժողովոյ անդամները նշանակելէն ետեւ՝ ակնկոր կ'մեկնին՝ կարծելով թէ այս անարգանաց ենթարկուելու համար հրաւիրուած են։

Այս դէպքը մոխրի ներքև եղած կրակը նորէն կ'արծարծէ և զանազան խորհրդածութեանց կ'տանի։ Ոմանք կ'ըսեն թէ՝ Ինչ հարկ կար արգիլել տալ յանձնաժողովոյ կազմութիւնը, քանի որ վար-

չութիւնն անով մեծ բեռ մը վրայէն նետած պիտի լինէր. այլք կ'ըսեն թէ՝ Եթէ յանձնաժողովոյ կազմութիւնը ծուղակ մ'էր, ինչպէս համար Քաղ. ժողովն ընդունեց և Արժ. Նախագահին միջոցաւ դրաւոր հրաւէր կարդայ նոյնին կազմութեան համար, քանի որ Ս. Պատրիարքին առ Բ. Կուսակալն դիրն ստանալէն ետև՝ այս որոշումն ըրեր էր։ Ինչ որ է՝ անքաղաքագէտ քայլ մը, այս փափուկ պարագայիս մէջ՝ անիսկական ընթացք մը կ'համարուի այն և նոր անոր դժուարութեանց պատճառ։ Երկու օրէն ետք՝ Արժ. Նախագահը Գաւառական ժողովոյ նիստը կազմել տալու համար նորընտիր երեսփոխանները՝ ըստ հրամանի Ս. Պատրիարքին՝ յԱռաջնորդարան կ'հրաւիրէ և այս առթիւ այլ և այլ շշուկներ երևան կ'ելնեն։ Ոմանք կ'պնդեն թէ Ս. Պատրիարքն՝ առանց քննելու՝ ընտրութիւններն օրինաւոր դաեր և Գաւառական ժողովին վաւերացիր ղրկեր է, պատուիրելով որ դիւան կազմեն և վարչութեան մարմիններն ընտրեն. այլք հասարակութեան մէջ յանկանէ անուանէ կ'յիշեն քաղաքական ժողովականութեան ընտրելիներն և ասով բողոքարկու կողման դժգոհութիւնն աւելի ևս կ'դրգռեն, ըսողներ ալ կ'լինին թէ Արժ. Նախագահն՝ Գաւառական ժողովոյ նիստն անվրդով ընել տալու համար՝ Բ. Կուսակալէն խումբ զինուորներ խնդրեր է։ Այս ձայներն ինչ կարևորութիւն ունէին թէև յայտնի էր, բայց կրկին ներկայ յուզման մէջ՝ կրնային մեծ անպատեհութեանց տեղի տալ և ամէն ինչ վեր 'ի վայր տասալել։ Եւ արդարև՝ երբ Գաւառական ժողովոյ անդամոց մեծ մասն յԱռաջնորդարան կ'դումարուէին, բողոքարկու ազգայնոց կողմէ պատգամաւորութիւն մը կ'ներկայանայ յԱռաջնորդարան ինչ ինչ կէտերու վրայ բացատրութիւն խնդրելու մասնաւորապէս։ Մեր իմացածին նայելով՝ այս կէտերն են եղեր, հարցնել Նախագահին թէ ինչ նպատակաւ կ'դումարուի նորընտիր ժողովը, թէ արդեօք Ս. Պատրիարքն իրենց բողոքը նկատողութեան առած լինելն իմացուցած է, պնդել թէ բողոքոյ ներքև գտնուած ժողովմը իրաւունք չկրնար ոչ նենալ ինքն իր ընտրութեան տեղեկագիրը պատրաստել, քանի որ այդ տեղեկագրոյն բնապէս իրեն նպաստաւոր դոյն մը պիտի տայ՝ ապօրինաւորութեանց վրայ քօղ ձգելով, թէ՝ ըստ Սահմանադրութեան՝ այդ իրաւունքն Ընտրողական ժողովինն է, ըստ որում հրահանգը չեն ճանչնար. բայց այն ինչ պատգամաւորները սրահը կ'մտնեն և քանի մը խօսք կ'ընեն և գրսէն արտաւոյ ձայներ կ'լսուին որ ներկայ երեսփոխանները մի առ մի կ'քաշուին

կ'երթան և կանոնաւոր բանակցութիւն մը տեղի չունենար։ Փափաքելի էր որ երեսփոխաններն իրենց դիրքն անհ պահէին, լինելիք հարցմանց պատասխան տային, կարելի է համաձայնութիւն մը կ'գոյանար և կասկածները կ'փարատէին։ Երբ ասպարէզը բաց կ'թողուն կ'մեկնին՝ նոյնպէս և պատգամաւորները՝ ասոնց հետ եկող դաս մը աղմկայոյզ մարդիկ՝ թերևս ինքզինքնին Առաջնորդարանի տէր համարելով՝ դիւանատունը կ'ջնջեն, դռներուն կղպանքը կ'խորտակեն և բոլոր տետրակներն առնելով կ'տանին Մեծ. Սպարթալեանի դրատունն իրրև աւանդ կ'ձգեն։ Ցետրակները տոպրակի մը մէջ կ'կնքուին և, ինչպէս որ կ'իմանանք՝ հեռագիր մը կ'քաշուի առ Պատրիարքարան այս վարչային պատահարը ծանուցանելու և քննիչ մը խնդրելու։ Բայց ի՞նչ նշանակութիւն ունի դիւանատան տումարները վերցնել։ Միթէ մեկնութեան կարօտ է այս դժոխի և բուռն ընթացքը։ Դիւանատունն ազգին մէկ նուիրական և փափուկ վայրն է, հետևապէս որ և է կուսակցութեան յարպանոց արժանի, ինքնին ոչ անպարտ է այն և ոչ մեղապարտ, կրօնական գիրք մ'ունի։ Անոր բուն աւանդապահն ազգն է որ զայն իր վստահութեան արժանի անձերու հսկողութեան կ'յանձնէ։ Արդ՝ մեր երկպառակ վիճակին մէջ՝ չորս հինգ տարիէ 'ի վեր՝ այս հսկողութեան պաշտօնը կ'վարէ արդի Քաղ. ժողովը, որ պատասխանատու է միայն՝ օրինաւոր ատենի առջև։ Պիտի ըսեն մեզ թերևս, ո՞ւր է այս ատեանը, ո՞ւր է Քաղ. ժողովը, որ իր ամբողջութիւնը կորուսելով՝ ըստ Սահմանադրութեան ապօրինաւորութեան մէջ է, ո՞ւր է պատասխանատուութիւն ազգային գործոց մէջ։

Իրաւ է որ Սահմանադրութեան պահանջած օրինաւորութիւնն ու պատասխանատուութիւնն ոչ միայն այս տեղ այլև նոյն իսկ Կեդրոնական վարչութեան մէջ չկայ և եթէ բոլոր այս գժտութեանց և անիշխանական իրողութեանց շարժառիթն մեր անմիաբանական ոգին է, ըստ մասին, մեծաւ մասամբ բեռն ազգ. Պատրիարքարանի վրայ կը մնայ։ Վասն զի Պատրիարքարանը մեզի ուղարկեց Եղեռեանն և ժողովուրդը տարիներ խաղցուց անհիմն խոստումներով զոր ապա կերաւ, Պատրիարքարան Սահմանադրութեան մնա հրահանգ մ'ալ գրաւ և ամէն ինչ տեսի ևս շփոթեց, Պատրիարքարան տեղւոյս Գատաւորական ընտրութեանց մասին ամիսներ լուռ կենալով՝ երկու կուսակցութեանց մէջ կրակն արծարծեց և հակասական ու մերթ կողմնակի տնօրէնութիւններովն՝ ազգաւոյս ու ապօրինի գործոց առիթ տուաւ,

Պատրիարքարանն է վերջապէս որ նորընտիր Գաւառական ժողովը վաւերացընելու կամ անվաւեր հրատարակելու փոյթ չտարաւ գործին սկիզբէն, միւս կողմանէ բողոքներն ու տրտունջներն 'ի նկատի առնլով, այլ զայն այնքան օրորեց որ նոր դժուարութիւններ երևան ելան։ Եւ ի՞նչ եղաւ հետևանքն այս երկարաձգող երկդիմի քաղաքականութեան, որու բոլոր ուժովը կ'նպաստեր երևելի պօլսական խմբակը, այս եղաւ որ ժողովուրդը մեծապէս տուժեց և բարոյապէս ու նիւթապէս մեծ վնասներ կրեց, այս եղաւ որ այսօր այն կուսակցութիւնն որ հրահանգին հակակիր էր, բոլորովին զայն կ'մերժէ։ Եղ. Պատրիարքարանը դեռ չճանչեր իր մրցիքը։ Եթէ այսօր գժտեալ իրարու մէջ՝ վաղն իրեն դէմ կրնան միանալ, եթէ այսօր իր իրաւասութեան կ'գիմեն այնպիսի գործոց մասին զոր ինքնուրոյն կրնան տնօրինել՝ վաղն այդ իրաւասութիւնն ալ կրնան թողուել և ազգային վարչական կապին նոր հարուած մը բերել։ Կեդրոնական վարչութիւնն՝ եթէ իր գիւանատան հին արձանագրութիւնները թղթատէ՝ պիտի յիշէ այն ցաւալի դէպքերն որ Սարգիս պատրիարքին օրովը տեղի ունեցան։ Պիտի նկատէ որ եթէ պատրիարք մ'անդամ Բ. Դրան առջև Ընդհանուր ժողովով միայն ընդունուած Սահմանադրութիւնն ամրաստանեց, ինչքեր չքներ յուզեալ կուսակցութիւն մը սահմանադրական հրահանգին դէմ, որ նախորդ Քաղաքական ժողովին ծնունդն է, Ընդհ. ժողովոյ կողմէն անվաւեր և Սահմանադրութեան ինչ ինչ հիմնական դրամադրութեանց ներհակ։

Եղ. Պատրիարքարանէն ամէն բան չսպասենք։ Մեր միակ փափաքն այն է որ այս աղէտալի երկպառակութիւնը մարելու հնար մը գտնուի։ Ասոր դիւրին է հասնիլ եթէ միայն սիրով և վեհանձնութեամբ գիջումներ լինին։ Կ'նմանանք որ երկու կողմէն հինգական հոգի ընտրել տալով՝ իրաւարար յանձնաժողով մը կազմելու ջանքեր կ'լինին որպէս զի իրաւախոհութեամբ հաշտութեան պայմաններ դնէ։ Ի բոլոր սրտէ կ'փափաքինք որ այդ յանձնաժողովը կազմուի և այն ատեն պիտի համոզուին ամէնքն որ մեզ բաժնող խնդիրներն՝ ինքնին անհետանան, դիւրաւ պիտի յարդարին՝ եթէ միայն անկեղծութիւն և վստահութիւն տիրեն սրտերու մէջ և ազգին օգուտն միակ նպատակ առաջադրեն։

ԱՅՑԵԼՈՒԹԻՒՆ Բ. ԿՈՒՍԱԿԱԼԻՆ ՅԱՋՈՂԱՅԻՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆՍ

Այտընի վիլայէթին ընդհանուր կուսակալ՝ Բարձր. Էսատ փաշան՝ քաղաքիս այլ և այլ հասարակութեանց ուսումնարաններն այցելելու առթիւ՝ լարեհաճեցաւ նաև պատուել մեր ազգային երկսեռ վարժարաններն իր այցելութեամբ ներկայ ամսոյս 25ին։ Քաղաքական ժողովոյ Առենապետ և Առենադպիր էֆէնտիներն ու տեսուչն արժանավայել յարգանօք ընդունեցան Բարձր. փաշան, որու կ'ընկերանար տեղական կառավարութեան թարգման Տիրան էֆէնտին։ Ս. Մեսրոպեան վարժարանի բոլոր սրահներն ու դասարանները շրջելով՝ տեղեկութիւններ հարցուց առանդուած ուսմանց, աշակերտաց թուոյն և տարեկան ծախսուց վրայ, և ինքն անձամբ քանի մ'աշակերտներ քննեց։ Թանգարանն իջնելուն՝ յառաջադէմ աշակերտներէն մին տաճկերէն լեզուաւ շնորհասպարտութեան ուղերձ մը ներկայացուց առ ազնուական Այցելուն, որ բանաւոր դիտողութիւններ ըրաւ թէ թանգարանի գրեանց, թէ բնագիտութեան գործիքներու և թէ վարժարանն աւելի բարձր աստիճանի հասցընելու կարևորութեան վրայ, և պատուիրեց որ՝ ժամանակիս ոգւոյն և Վ.Հ. Սուլթանին փափաքանաց համեմատ՝ յառաջադէմ հանդիսանան հայք։ Յետոյ Ս. Հռիփսիմեան վարժարանն ալ այցի ելաւ և բանիմաստ հետաքրքրութեամբ տեղեկութիւններ ստանալէն ետեւ՝ յորդորեց ուսմանց ծրագրին մէջ անցընել դաշնակի ուսումն, իբրև անհրաժեշտ աղջկանց համար։

Բարձր. Կուսակալին այս այցելութիւնը մեծ խնդութիւն և քաջալերութիւն պատճառեց բոլոր աշակերտաց և աղջկանց, որ անտարակոյս պիտի ջանան 'ի գործ դնել իր խորհուրդները։

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

ՖՐԱՆՍԱ իր ծերակոյտն ու օրէնսդրական ժողովն ընտրելու կը պատրաստուի, մինչդեռ Օրլէանեանք հասարակապետութեան կամայ ակամայ համակերպելու կ'մնային և Պոնապարտեանք իրենց ստորերկրեայ մեքենայութիւններն աւելի եռանդով լարելու կ'ջանան, որ-

պէս զի սահմանադրական նոր օրինաց գործադրութիւնն արգիլեն։ Նոյն իսկ պաշտօնէութեան մէջ անկեալ կայսերութիւնը կուսակիցներ ունի, և Գ. Գիւֆէ այս մասին իր հակումը չծածկեր երբ աւելը պատահի։ Լա Ռօնսիէր ծովակալն աւելի յանդուգն է. Ֆրանսայի միածութիւնը միապետութեան մէջ միայն կարելի կ'հաստատի և կ'ժխտէ իր հաւատարմութիւնը Մաք—Մահօնի, եթէ սա հասարակապետութեան հաւատարիմ մնայ։ Նախագահն Լա Ռօնսիէրի կ'պատասխանէ՝ տեղը Ռօզ ծովապետը դնելով։ Իսկ Վ. Հիւկօ՝ իր հրատարակած մէկ քանի նոր նամակաց մէջ՝ միապետաց օրհասը կ'աւետէ և ժողովրդոց միութիւնը կ'հռչակէ։ Այս միութիւնը Ֆրանսա պիտի գործէ. «Ֆրանսան պիտի շինէ զԵւրոպան։ Գերմանիան շինելը կայսրութիւնը վերակազմել է, այսինքն՝ գիշեր։ Եւրոպան շինելը հանրապետութեան ծնունդ տալ է, այսինքն՝ լուսոյ»։ Բայց այս տեսիլն իրացընելու համար պէտք է որ Ֆրանսան իր ամբողջութիւնը գտնէ։ «Անդամատեալ Ֆրանսան մարդկային աղէտ մ'է, կ'ըսէ Հիւկօ։ Ֆրանսան չվերարերիր Ֆրանսայի այլ աշխարհի։ Երբ Ֆրանսայէն գատ մը պակսի, յառաջադիմութեան մէկ ոյժը կ'պակսի. զայն հաշմելը քաղաքակրթութիւնը հաշմել է»։ Ճշմարիտը՝ փայլուն բաւեր են ասոնք՝ բայց ոչ համոզակեր։ Ահա Էմիլ Ժիրարտէն ալ Գրանսա օրագրին մէջ ուրիշ կերպ կ'խորհի իր հայրենեաց ապագային վրայ։ Նա անհեթեթ կ'գտնէ վրէժխնդրութեան պատերազմ մը, կարելի չէ մրցիլ Գերմանիոյ հետ պատերազմի դաշտին վրայ. Ֆրանսա՝ փոխանակ զինուորական՝ առաջին առևտրական ազգ մը լինելու ջանալ պէտք է, կ'ըսէ, և օրին մէկը Պիսմարդ պիտի դարձընէ Ֆրանսայի՝ Ալսաս և Լօրէնը, քանի որ պիտէ թէ նա միայն Ռուսիոյ հակակշիռ կրնայ լինիլ։ Գ. Թիէր ալ Կորչաքօֆ իշխանին հետ 'ի Զուիցերի տեսակցելով Եւրոպայի և 'ի մասնաւորի Գրանսայի քանի մը քաղաքական խնդրոց վրայ այլ և այլ դիտողութիւններ կ'ընէ, որոց կ'պատասխանէ Ռուսիոյ մեծ քաղաքագէտը թէ՝ իր Վեհապետին հաստատուն փափաքն է Եւրոպիոյ խաղաղութիւնն անվրդով պահել, թէ երեք Կայսերք արևելեան խնդիրն չյուզելու մասին համաձայն են, հետևապէս Հերցէկովինի ապստամբութիւնն իր սահմանին մէջ պիտի մնայ և պիտի անցնի, միայն թէ ապագային մէջ այսպիսի խռովութիւններ չծագելու համար դրգիռները պէտք է դադրին. թէ հորիզոնին վրայ միայն մութ կէտ մը կ'տեսնէ, այս է կղերականութիւնն, որ պատերազմ կ'մղէ Գերմա-

նից, Ռուսից, Իտալից և Աւստրիոյ դէմ։ «Իր դլուխը Հռոմ է, բայց իր դանձը, բաղուկն ու սուրը Ֆրանսա կ'դտնուին»։ Թէ Պ. Թիէրի անկումը կղերական մեծ յաղթանակ մը կ'նկատէ և թէ համալսարանական օրինայ ծրագիրն Ֆրանսայի համար միջադային մեծ վտանդներ բերած է, և միայն Ռուսիոյ համակրութիւնն պիտի կարենայ անոնց առաջն առնուլ։ ՍՊԱՆԻՈՑ գործերն երթալով կ'պարզուին. Գարլօսեան ասպատակներն ըստ մեծի մասին Նավարայի մէջ կեդրոնացած են վհատեալ, և Տօրկերէյ փախստական։ Նոր պաշտօնէութիւն մը կ'կազմուի. ծովէլար զօրապետն Քանօվասի տեղը կ'անցնի, ընդհանուր քուէարկութեան օրինայ մասին պաշտօնէից մէջ ծագած վիճաբանութեան պատճառաւ։ Նոր պաշտօնէութիւնն նոյն ազատական դրութիւնը պիտի բռնէ, կ'ըսուի, մինչդեռ Պապին նուիրակն եպիսկոպոսաց ուղղեալ շրջաբերականաւ մը՝ յանուն Վատիկանու՝ կ'բողոքէ սահմանադրական օրինայ մէջ տրամադրեալ կրօնական թոյլտուութեան դէմ։ Նոր պաշտօնէութիւնն մեծ վարկ կ'ստանայ նուիրակին պահանջումը մերժելով որ է 1851ի կրօնական դաշանց պահպանութիւնն, և կ'յայտնէ թէ «Կրօնքը պիտի յարգէ, բայց միանդամայն պետութեան իրաւունքը պիտի պաշտպանէ»։ Պատրաստութիւններ կ'տեսնուին սահմանադիր ազգային ժողովն (Քօրթէզ) ընտրելու։ ԻՏԱԼԻԱ՝ գեղարուեստից այս հայրենիքն, շքեղ կերպով Միշէլ Անժէլօի 'ի պատիւ մեծ հանդէս կատարեց, որու մասնակից եղան և տեղւոյն գերմանացիք։ Իսկ Պապն բաղմաթիւ դաղղիացի ուխտաւորներ ընդունեց որ իրեն ուխտուն հաղար ֆրանք ընծայ բերին և փոքրիկ արձան արծաթեայ, որ Բօնդմէնի Աստուածածնին կ'ներկայացնէ այնպէս ինչպէս որ երևցեր է, կ'ըսուի, նոյն քաղաքին մէկ քանի մանկանց։ Բ՞նչ կ'ըսէ ասոր Վ. Հիւկօ։ ԹՈՒՐՔԻԱ իր բոլոր ուշադրութիւնն Հերսէքի վրայ դարձուցած է։ Այս երկրին ապստամբութեան ընթացքն՝ ինչպէս որ լրագիր մը կ'ըսէ, դոյն կ'փոխէ կամէլէօնի պէս՝ այլ և այլ աչաց ներքև։ Եթէ Պէրլինէն կամ Պէլկրատէն հասած լուրերուն հաւատանք՝ ապստամբութիւնն անկուն կ'շարունակէ, եթէ Աւստրիոյ կողմերէն եկած ձայները մտիկ ընենք՝ ապստամբներն ընկճած են և կերպ մը լեռնային հրոսակներ դարձած։ Այս իրաւ է որ ապստամբութիւնն յուսահատօրէն կ'մաքառի և շրջակայ Սլաւեան ժողովուրդներէն ակնկալած օգնութիւնը չընդունելով՝ տարակոյս չկայ որ պիտի զիջանի պայմաններու։ Օսմանեան զօրքերն հեղհեղ

ակ կ՝բանեն սահմանագլուխներն, Պոսնիոյ ու Հերսէքի մէջ անարդելի կ՝հրջին, 'ի բաց առեալ լեռնային վայրերն ուր անհնար է մարանչիլ ձմեռը։ Հիւսպատոսական յանձնաժողովն՝ որ ընդ նախագահութեամբ Սէրվէր փաշայի Մօսթար նիստ ըրաւ, ըստ երևոյթին անարդիւն կ՝մնայ և երկու մաս կ՝բաժնուի և ասլստամբ գիւղերը կ՝դիմէ հաշտութեան յորդորելու և անոնց տրտունջներն ու փափաքներն իմանալով դարման մտածելու։ Զայն կայ թէ Ռուսիա մտադիր է եւրոպական դեսպանաժողովմը առաջարկել և կ՝կարծուի թէ Հերսէքի և Պոսնիոյ ինքնօրինութիւն շնորհել տալու խորհուրդը կ՝տածէ. բայց հաւատալի չթուիր որ Աւստրիա ու Ռուսիա ասլստամբութեան կուսակից լինին։ Առաջինն Պոսնիոյ մէջ շահ մը չունի, երկրորդն՝ եթէ երբեք դէպ 'ի հարաւ իջնելու կ՝խորհի, Պոսնիոյ ինքնօրինութեան մէջ իրեն անանպատ իրաւութիւն մը պիտի գտնէ, ըստ որում՝ կէս անկախ Սլաւեան ժողովրդոյ նոր օրակ մը պիտի կազմէ՝ Եւրոպայի պահպանութեան ներքև՝ որով օրին մէկը հիւսիսային Սլաւեան ցեղերու և ծովու մէջ ասլահով թռիմ մը պիտի կազմէն։ Օսմանեան կառավարութիւնը միշտ պատրաստ է իր հպատակաց բարօրութեան և անպորրութեան նպաստող բարենորոգումներն ընել, բաւական է որ սոյն բարենորոգումներն իրանան և տէրութեան օրինաց գործադրութեան հսկողներն արթուն մնան և զսպեն ստորակարգեալ պաշտօնաւորներու ղեղծմունքը։ Արդէն Կրետէի կղզեցւոց տրտունջները լսելով տրոյ ծանրութիւնը թեթևցուց, և նոր պաշտօնական ազդարարութեամբ կ՝յայտնէ թէ տէրութեան երկրագործ ժողովրդներն անմիջապէս պիտի ազատին տասանորդի տրոյ վերագիր քաւորդէն, թէ անվճար (սլաղայէ) տուրքերն պիտի շնորհուին, թէ հպատակներն ներկայացուցչներ պիտի ունենան գատաւոր վարչական խորհրդոց մէջ՝ օրինաւոր ընտրութեամբ, և այս անձանց կարծիքները նկատողութեան պիտի առնուին, թէ դատաւորներն Կ. Պոլիս պատգամաւորութիւններ պիտի երթան ընդհանուր խնդիրներ Բ. Դրան ներկայացնելու, թէ յատուկ գործակալներ պիտի նշանակուին տրոյ արդարացի բաշխման և հաւաքման համար։ Մինչ բանիւ Օսմանեան կառավարութիւնն այլև այլ տեղեր հպատակաց կրած զրկանքը, հարստահարութիւնն և անիրաւութիւնը բառնալու համար ազգու միջոցներ 'ի գործ պիտի դնէ։

Խմբագիր—Տնօրէն Մ. ՄԱՄՈՒՐԵԱՆ

ՊԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՄԻԶՆԱԴԱՐԵԱՆ ԱՏԵԱՆ ՄԸ
ԹՂԹԱԿՑՈՒԹԻՒՆ
ԱՆԼՈՒՐ ԲԱՐԲԱՐՈՍՈՒԹԻՒՆ ՄԸ
ԶՄԻՒՌՆԻՈՑ ԽՆԴԻՐԸ
ԱՅՑԵԼՈՒԹԻՒՆ Բ. ԿՈՒՍԱԿԱԼԻՆ ՑԱԶԳԱՑԻՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆՍ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

ՊԱՅՄԱՆՔ

ԲԱԺԱՆՈՐԴՈՒԹԵԱՆ

Ա.րեւելեան Մամլոյ տարեկան գինն է կանխիկ Զմիւռնի համար չորս, իսկ օտար երկրի համար հինգ Մեճիտիէ:

Խմբագրութեանս վերաբերեալ ամեն նամակ, ձեռագիր պէտք է ուղղել առ խմբագիր-տնօրէն Մ. Մամուրեան, Փոքր Վէզիր խան թիւ 65:

Անվճար նամակ կամ ծրար չընդունուիր:

ԳՈՐԾԱԿԱԼՔ

Բաժանորդ գրուիլ ուզողը կրնայ դիմել

Զմիւռնիոյ

Մեծ. ՍՏԵՓԱՆ Յ. ՏԷՏԷԵԱՆ

Կ. Պոլսոյ

Մեծ. ԿԱՐԱՊԵՏ ԵԱԶՄԱՃԵԱՆ
(Գալատիոյ խան թիւ 4)

Նիկոմիդիոյ

Մեծ. ԽՈՍՐՈՎ ԷՍՔԻՃԻԵԱՆ

Կարնոյ

Մեծ. Ս. ՉԻԼԻՆԿԻՐԵԱՆՑ

Երուսաղէմ

Երժ. Մ. Վ. ՄՈՒՐԱՏԵԱՆՑ